

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

Бакалавра

На тему: «Реалізація «стратегії голоду» в окупованому Харкові»

Виконав: студент IV курсу

Денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Кононенко Євгеній Вячеславович

Керівник: к.і.н., доц.

Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2023

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ПЛАНИ ОКУПАНТІВ СТОСОВНО ВВЕДЕННЯ «СТРАТЕГІЇ ГОЛОДУ» НА ЗАХОПЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ	11
1.1 «Стратегія голоду» в плані «Барбароса»	11
1.2 Інструкція Г. Бакке командирам армії, щодо втілення «стратегії» ...	25
Висновки до першого розділу.....	31
РОЗДІЛ II. ВТІЛЕННЯ «СТРАТЕГІЇ ГОЛОДУ» В ОКУПОВАНОМУ ХАРКОВІ.....	33
2.1 Окупація України	33
2.2 Реалізація «стратегії голоду» в Харкові.....	45
Висновки до другого розділу	59
РОЗДІЛ III. ВИЖИВАННЯ ТА СМЕРТНІСТЬ ХАРКІВ'ЯН В УМОВАХ ПІДОКУПАЦІЙНОГО ГОЛОДУ	61
Висновки до третього розділу	66
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	70

ВСТУП

Друга світова війна пройшлася катком по всій території України. План нападу на СРСР під назвою «Барбароса» містив в собі підрозділ «Ольденбург», штаб якого розробляв проєкти щодо експлуатації новопридбаних земель. В ході розробки проєкту було зазначено, що для досягнення мети необхідно установити на цих землях надзвичайну економічно-експлуатаційну систему, яка містила в собі «стратегію голоду». Державний секретар міністерства продовольства та сільського господарства Герберт Бакке в лютому 1940 р. виклав Гітлеру свій план. Для того, щоб забезпечити всім необхідним солдатів вермахту і послабити СРСР, необхідно було позбавити ворогів продовольства. Продуктові потоки повинні були перехоплюватися і перенаправлятися в інтересах Німеччини. В результаті забезпечення німецьких солдатів продовольством повністю лягало на плечі жителів захоплених територій. За проведеними попередніми розрахунками, в СРСР не виявилось надлишків продовольства. Вилучати продукти харчування планувалося з південних і західних регіонів Радянського Союзу. У протоколі засідання державних секретарів відкрито говорилося, що третій рік ведення війни повинен забезпечити армію продуктами з СРСР. Те, що багато мільйонів людей загинуть, вважалося природним. Таким чином розчищалося територія для майбутніх переселенців з Німеччини на нові, родючі землі. За директивними документами економічної політики Німеччини, виданими 23.05.1941 р., продовольство планувалося вилучати з Чорнозем'я і Кавказу. Вижило населення при цьому можна буде переселити в Сибір. Герман Герінг відкрито заявляв, що в 1942 році в Росії помруть від голоду близько 30 млн «зайвих» людей, і це добре.

Реалізація плану голоду почалася з України. І хоча вивіз зерна не міг докорінно змінити продовольчі проблеми Німеччини, але зате «обкатував» один з варіантів відбирання продуктів у населення. Йозеф Геббельс в Щоденниках писав, що ідея прекрасна – голод загрожує Німеччині в останню

чергу, адже замість неї голодувати будуть всі інші народи. «Обкатка» плану проходила на території Польщі. Там пайки, що видаються німцям, мали харчову цінність в 2613 ккал, для поляків – 699 ккал, для євреїв в гетто – 189 ккал. Останнім заборонялося під страхом смерті купувати і вживати в їжу молоко, масло, яйця, м'ясо, овочі. У підсумку близько 500 тисяч євреїв померли від голоду, 3 млн. поляків голодували, а влітку 1943 р. зерно до Варшави взагалі перестало надходити.

На початку розробки стратегії німецька верхівка мала лише намір скоротити споживання радянських громадян на користь німців спочатку на 10%, а потім на 12%. Але поступово економістів рейху стало особливо хвилювати питання постачання вермахту. На нараді у Вевельсбурзькому замку були зазначені найрадикальніші форми майбутньої війни на Сході, яка мала призвести до загибелі від 20 до 30 мільйонів жителів СРСР, а також говорилося не тільки про скорочення числа слов'ян: вевельсбургская зустріч, стала найважливішим етапом в історії планування Голокосту, вже в Вевельсбурзі Гімmlер відверто анонсував винищення євреїв Європи.

«Стратегія голоду» була втілена окупаційною владою майже у всіх крупних містах України, Білорусії та Росії. Найбільше від голоду постраждали міста України: Київ, Дніпропетровськ та Харків.

Головним напрямком вітчизняної історіографії було «загальнонародне» протистояння проти німецьких окупантів. Одною з перших монографічних робіт у цьому напрямку стала книга В. Клокова, І. Кулика та І. Слинська, яка побачила світ ще 1 1957 р.. У наступні роки цій темі приділялася велика увага. Помітним етапом у її дослідженні стали багатотомні праці з історії України та війни. Надалі дослідники Ю.І. Зінченко, В.І. Клоков, М.В. Коваль, В.І. Кучер, В.М. Нем'ятий та ін. поглиблювали вивчення теми, присвятили свої праці окремим формам загальнонародної боротьби. Загальним підсумком стало видання у 1985 р. у двох книгах колективної праці «Народна війна в тилу фашистських окупантів на Україні 1941 – 1944».

Сприйнятливою темою вітчизняної історії був провал економічних програм нацистів в Україні. Провідними в цій галузі стали роботи М.М. Загорулька та А.Ф. Юденкова, Л.В. Кондратенка, В.М. Нем'ятого та ін.

Отже, радянські історіографи мали свої здобутки у історичному дослідженні України в добу Другої світової війни, які в свій час були типізовані в наукових дослідженнях. У 60 – 80-тих роках в Україні з'явилась константна і доволі немала група істориків – спеціалістів в галузі воєнної історіографії. Але більшість робіт, в цілому, були написані російською мовою, українською мовою комплексного вивчення і обґрунтування теми не було виконано. Роки окупації були зведені до висвітлення часткових фактів фашистського режиму. І тільки в останні роки, з'явився регіональний напрямок в історичній галузі, коли глобальні питання розглядаються на прикладі певної території. Плідно працюють в цьому напрямку Коваль М.В. й Скоробогатов А.В..

До речі, при написанні роботи нами були оброблені джерела вітчизняних та німецьких істориків, політиків та краєзнавців.

Одною з фундаментальних збірок документів, які нам допомогли при написанні першого розділу – книга чеського професора історії Чеслава Мадайчика «Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan»¹ (Від Генплану «Схід» до Генплану поселення), в якій зібрані більш сотні документів, що так або інакше розповідають про плани Третього Рейху у відношенні окупованих територій. В книзі зібрані доклади німецького командування, стенографії бесід, накази. Саме там зібрані документи і спогади учасників наради у Вевельсбурзі, де були оголошені головні тези очищення територій від слов'янського населення, багато інших цікавих документів. На офіційному сайті Нюрнберзького процесу нами була знайдена доповідь Рудольфа Брандта

¹ Madajczyk, C. (1994), Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan, München; New Providence, Saur, 576 S.

«Affidavit concerning the sterilization experiments»², яка стосувалася вихолощення окупованого населення під гаслом: «Ворога треба не лише перемогти, а й винищити». Це доволі цікаві документи, де висвітлюються питання винищення населення не тільки голодом. Це стосується одного із таких нерозроблених в історіографії сюжетів, як досліди з масової стерилізації, що проходили під патронажем рейхсфюрера СС у 1941—1945 роках. На жаль, вітчизняні історики практично не приділили уваги цій темі, тобто у широкому контексті вивчення різних жахливих експериментів, які есесівські лікарі ставили на в'язнях концентраційних таборів. Предметних досліджень, які б висвітлювали саме проблематику провокування безпліддя у великих людських груп, на жаль, досі немає.

Дуже доречною в нашій роботі стала книга А.Д. Кея «Exploitation, Resettlement, Mass Murder»³, у якій розглядаються сутність і склад наради німецьких статс-секретарів 2 травня 1941 в контексті його значення для формулювання «плану голоду». Звертається увага на те, що з самого початку «стратегія голоду» була не тільки інструментом грабунку продовольчих і фуражних ресурсів на окупованих територіях СРСР, але і ключовою ланкою стратегії масового знищення на Сході, що передбачала винищення десятків мільйонів радянських громадян шляхом вилучення "надлишків" продовольства.

Автор наводить факти, що дозволяють стверджувати про солідарну відповідальності нацистської партійної верхівки, бюрократичного апарату і командування вермахту за планування і розв'язування «політики голоду» щодо радянського населення і військовополонених. Наприкінці свого дослідження А.Д. Кей стверджує, що, на щастя, в умовах, коли кількість військ на окупованих територіях була обмежена, а військова ситуація стрімко

² Brandt, R. "Affidavit concerning the sterilization experiments". NMT1. EC NO-404, The Nuremberg Trials Project. The Harvard Law School Library — Official Website. — URL: <http://nuremberg.law.harvard.edu/documents/93-affidavit-concerning-the-sterilization#p.1>

³ Kay, A. (2011), *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*, New York, Berghahn Books, Oxford, 256 p

погіршувалася, завдання з обгородження окремих регіонів і приречення мільйонів на голодну смерть виявилася нездійсненою.

Також у нашому дослідженні ми зверталися до наукових праць радянського і українського історика М.В. Ковалю, якого згадували раніше. Головним чином ми використовували праці: «Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.)»⁴; «Український народ у другій світовій війні (1939 – 1945 рр.)»⁵; «Друга світова війна та сьогодні»⁶; «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)»⁷, де було почерпнута доволі важлива інформація, щодо бойових дій на теренах нашої держави.

Дуже важливими в сприянні вирішення питань нашого дослідження стали роботи також згаданого раніше Скоробогатова А.В., чії роботи освітлюють питання Другою світовою війною, а більшість його сучасних робіт присвячені дослідженню підкупаційного Харкова. Нами були використані його матеріали: «Базари підкупаційного Харкова (1941 – 1943)»⁸; «Нацистська “стратегія голоду” і її корегування на Харківщині у 1941 р.»⁹; «Планування нацистською Німеччиною винищувальної війни проти СРСР»¹⁰; «Продовольча політика німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941 – 1942 рр.»¹¹; «Промисловість та праця харків’ян в умовах німецької окупації (1941 – 1943)»¹²; «Розбудова німецьких органів влади на початку окупації»¹³

⁴ Коваль М.В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 3.

⁵ Коваль М.В. Український народ у другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). Сучасна концепція // Друга Міжнародний конгрес українців. Львів 22 – 28 серпня 1993. Доп. і повід. У 2 ч. Ч. II. – Львів, 1994.

⁶ Коваль М.В. Друга світова війна та сьогодні // Український історичний журнал. – 1995. – № 3.

⁷ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999.

⁸ Скоробогатов А.В. Базари підкупаційного Харкова (1941 – 1943) // Вісн. Харк. ун-ту. – 2002. – № 566. – Історія. – Вип. 34. – С. 276 – 284.

⁹ Скоробогатов А.В. Нацистська “стратегія голоду” і її корегування на Харківщині у 1941 р. // Вісн. Харк. ун-ту. – 2006. – № 715. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 93 – 97.

¹⁰ Скоробогатов А.В. Планування нацистською Німеччиною винищувальної війни проти СРСР // Вісн. Харк. ун-ту. – 2003. – № 594. – Історія. – Вип. 35. – С. 117 – 126.

¹¹ Скоробогатов А.В. Продовольча політика німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941 – 1942 рр. // Вісн. Харк. ун-ту. – 2005. – № 701. – Історія. – Вип. 37. – С. 73 – 81.

¹² Скоробогатов А.В. Продовольча політика німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941 – 1942 рр. // Вісн. Харк. ун-ту. – 2005. – № 701. – Історія. – Вип. 37. – С. 73 – 81.

¹³ Скоробогатов А.В. Розбудова німецьких органів влади на початку окупації Харкова // Вісн. Харк. ун-ту. – 2003. – № 603. – Історія України. – Вип. 6. – С. 154 – 160.

та деякі інші статті. На нашу думку, ці роботи на цей час є дуже вагомими в питанні Харкова під час Другої світової війни.

Під час такої роботи ми не могли обійти увагою питання геноциду слов'янського та єврейського населення, винищення хворих та заручників. Цим питанням приділено немало уваги, але особливо нам допомогли такі праці: дослідження колективу ХНМУ «Харківський медичний інститут у роки «Другої світової війни»¹⁴; кандидатська дисертація Слободинського Д.К. «Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни»¹⁵; «Фашистській геноцид на Україні. 1941-1944 рр.»¹⁶ Першиної Т.С.; дослідження Бежана О.А. «Сучасне сприйняття Голокосту : Захід – Схід (огляд літератури)»¹⁷ та Огієнко В. «Як голокост став «Голокостом»»¹⁸ тощо.

Не менш важливими при написанні дослідження стали роботи істориків, які займаються питаннями Другої світової війни, це роботи: Віднянського С.В. «Світ після 2 вересня 1945 року (до 70-річчя закінчення Другої світової війни)»¹⁹; Косика В. «Україна і Німеччина у другій світовій війні»²⁰ та «Україна у другій світовій війні»²¹; Лисяк-Рудницького І. «Український визвольний рух під час другої світової війни»²²; Мальчевського І. «Українська преса під німецькою окупацією»²³; Тішина О.В. «Новітня українська

¹⁴ Харківський медичний інститут у роки Другої світової війни (1939–1945) // Історія Харківської вищої медичної школи в експозиціях музею історії ХНМУ / В. М. Лісовий, Ж. М. Перцева, В. А. Капустник [та ін.]. – Харків, 2019. – С. 104–126.

¹⁵ Слободинський Д.К. Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Д.К. Слободинський – Київ, 2015. – 234 с.

¹⁶ Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 рр. / Т.С. Першина – К. : Наукова думка, 1985. – 170 с.

¹⁷ Бежан О.А. Сучасне сприйняття Голокосту : Захід – Схід (огляд літератури) / О.А. Бежан // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна – Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1964. – № 994: Серія: Філологія. Вип.64. – 2012. – С.254–260.

¹⁸ Огієнко В. Як голокост став «Голокостом» / В. Огієнко. // Тиждень. – 2013. – <http://tyzhden.ua/History/70765>

¹⁹ Віднянський С. В. Світ після 2 вересня 1945 року (до 70-річчя закінчення Другої світової війни) // Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 4–18.

²⁰ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

²¹ Косик В. Україна у другій світовій війні.: 3б. док. і мат. – Київ; Париж; Нью-Йорк, Торонто, 1998.

²² Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час другої світової війни // Історичні есе: у 2-х т. Т. 2. – К., 1994.

²³ Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985.

історіографія нацистського окупаційного режиму на території Південно–східних областей України»²⁴ та інші.

До того ж нами були розглянуті сучасні підручники та навчальні посібники, наукові статті, де питання стосувалися інших регіонів України. Також монографії, такі як: «Працівники тилу і діти війни – Великій Перемозі : Присвячується 70-й річниці визволення України від фашистських загарбників і 70- й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»²⁵; «Україна в концепції воєнно-політичної стратегії нацистської Німеччини. / Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століття»²⁶, а також матеріали з книги «Україна в полум'ї війни»²⁷, яка містить матеріали стосовно звільнення Харкова і Харківської області Червоною Армією від німецької окупації.

І хоча зараз в українській історіографії питанням Другої світової війни присвячено багато досліджень як історичних, так і економічних, і військових, і, навіть, культурологічних. Хоча суцільний рівень досліджень про роки окупації Харкова досі удержується на незадовільному рівні, нарешті, не існує досліджень, які стосувалися саме питання реалізації «стратегії голоду» у Харкові, що і обумовлює **актуальність** нашої роботи.

Мета нашої роботи – дослідити й проаналізувати питання реалізації «стратегії голоду» у місті Харків.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі питання:

- розглянути питання підготовки Третього Рейху до війни на Сході;

²⁴ О.В. Тішин. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 221–228.

²⁵ Працівники тилу і діти війни – Великій Перемозі : Присвячується 70-й річниці визволення України від фашистських загарбників і 70- й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років / уклад. В. М. Ковальчук. – Харків, 2014. – 564 с.

²⁶ Україна в концепції воєнно-політичної стратегії нацистської Німеччини. / Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століття: монографія / [Наук. ред. д.і.н., доцента Салати О.О.]. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 250 с.

²⁷ - Белгородсько-Харківська наступальна операція 1943 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 178–183.

- Харківська операція 1942 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 137–146.
- Харківська наступальна операція 1943 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 163–170.

- визначити основні положення «стратегії голоду» в плані «Барбароса»;
- розглянути питання німецької окупації території України у 1941-1944 роках;
- дослідити реалізацію «стратегії» у місті Харків.

Об'єкт дослідження – матеріали радянських, українських та німецьких дослідників, що стосуються питання «стратегії голоду».

Предмет дослідження – реалізація «стратегії голоду» в Харкові.

Теоретичне значення: матеріали нашого дослідження можна використовувати як навчальний матеріал при викладанні історії ХХ сторіччя у школах та ВНЗ, так й дослідникам питань Другої світової війни, як України, так і Харкова і Харківської області.

Структура. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків та списку використаних джерел. Обсяг роботи – 78 сторінок.

РОЗДІЛ І

ПЛАНІ ОКУПАНТІВ СТОСОВНО ВВЕДЕННЯ «СТРАТЕГІЇ ГОЛОДУ» НА ЗАХОПЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ

1.1 «Стратегія голоду» в плані «Барбароса»

Коли Перша світова війна була в розпалі, і майже вся західна Європа і Балкани були підкорені Німеччині, Гітлер вирішив, щоб знесилити Великобританію, треба розбити Радянський Союз. Тоді Британія втрачає підтримку США, так як розгром СРСР приведе к посиленню позиції Японії на Дальньому Сході, це відволіче Америку від Європейських питань. 22 липня 1940 р. головний командувач сухопутними військами Вальтер фон Браухіч вперш одержав настанову Гітлера приступити до «теоретичної підготовки» програми військової кампанії проти Радянського Союзу.

Під час ради 22 липня Гітлером було персонально озвучена політична та військова мети майбутньої операції:

- Блискавично розбити Червону Армію або, як мінімум, заволодіти такими територіями, які б забезпечили Берліну і Сілезькому промислового району захист від авіаційних нальотів радянської авіації та дати можливість вести бомбардування індустриальних центрів супротивника.
- Поразка Радянського Союзу примусила би Великобританію признати гегемонію Третього Рейху у Європі.
- Також планувалось створити ряд залежних країн — Україну, федерацію Прибалтійських республік, Білорусь.
- Розширити терени Фінляндії до Білого моря.²⁸

31 липня 1940 року майбутнє Радянського Союзу було А. Гітлером уточнено:

²⁸ Мусянко О. Україна в завойовницьких планах гітлеризму // Літературна Україна. – 1991. – 27 червня.

«Кампанія буде мати рацію тільки в тому випадку, якщо ми одним блискавичним ударом розіб'ємо абсолютно всю країну. Тільки захоплення деякої частки територій замало».

Коли постає питання, яка організація в тій чи іншій країні складає плани ведення війни, відповідь одна – Генеральний штаб, але у Німеччині при Гітлері такого органу не було.

Тут необхідно пояснити структуру німецьких збройних сил того часу. У Третьому рейху існувало Верховне командування вермахту, тобто всіх збройних сил в цілому. У нас його за традицією називають ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht).

ОКВ являв собою центральний елемент військової управлінської структури Третього рейху. Формально йому підпорядковувалися командування видами Збройних сил – ВПС, ВМС і сухопутних військ. Останнє в німецькій ієрархії називалося верховним командуванням сухопутними військами і за традицією має в українській мові найменування ОКХ (Oberkommando des Heeres). У складі ОКХ існував Генеральний штаб Сухопутних військ, але він не відповідав за планування бойових дій льотчиками і моряками²⁹.

Одним з найбільш помітних фактів в історії німецької Верховної ставки є те, що з кінця червня до початку грудня 1940 року Вищий штаб вермахту та його Верховний головнокомандувач відігравали дуже незначну роль у підготовці до найбільшої кампанії Другої світової війни... Розробка всього плану кампанії, включаючи висування військ і початкові цілі, повністю залишалася в руках ОКХ; в потрібні моменти вони підключали до планування флот і люфтваффе³⁰.

5 грудня 1940 армійські керівники представили Гітлеру свій план війни з СРСР, який той спочатку схвалив. Запрацювала німецька військово-бюрократична машина, яка повинна була перетворити плани Сухопутних

²⁹ Коваль М.В. Друга світова війна та сьогодення // Український історичний журнал. – 1995. - № 3.

³⁰ Козлітін В.Д. Друга світова війна. – Х., 2001.

генералів в чітку директиву для всіх видів Збройних сил. Писати директиву повинні були у відомстві Йодля, тобто в штабі оперативного керівництва ОКВ.

17 грудня проект директиви ліг на стіл до Гітлера. Всупереч очікуванням генералів, він почав вносити в текст директиви принципові зміни.

З самого початку ОКХ вважало, що вирішальною умовою для успіху всієї кампанії буде направлений головний удар на Москву, бо це цілком ймовірно, найкраща гарантія того, що противник введе в бій свої головні сили і буде розгромлений. Але тепер Гітлер віддав накази, як тільки Червона армія буде розбита в Білорусії, групі армій «Центр» розгорнути значну частину своїх мобільних сил на північ, „щоб разом з групою армій «Північ» знищити війська противника в районі Балтики; висунення на Москву продовжити тільки після захоплення Ленінграда і Кронштадта. Також одною з основних задач було: швидко відрізати росіян від Балтійського моря, щоб воно було вільним для постачання армії і до того ж забезпечувало б найкоротший шлях до Фінляндії; місяць по тому він все ще говорив, що це найважливіше завдання. Так одним розчерком пера план, який був розроблений в ОКГ в результаті багатомісячних копітких досліджень і підданий перехресній перевірці, під різними кутами зору, кращими військовими умами німецької армії, замінила нова концепція щодо головних напрямків військової кампанії проти СРСР.

Цей процес тривав до середини листопада 1940 р., коли ОКХ завершило розробку детального плану війни проти СРСР. Він отримав кодову назву «Отто». 19 листопада 1940 р. план «Отто» розглядався головнокомандувачем Сухопутних військ Браухічем. Він отримав схвалення без суттєвих зауважень. 5 грудня план "Отто" був повідомлений Адольфу Гітлеру. Ф. Гальдер у своїй доповіді зазначив, що " Дніпро і Західна Двіна являють собою самий східний рубіж, на якому росіяни змушені дати бій. Якщо ж вони будуть відходити далі, то вони не зможуть більше захищати свої промислові райони.³¹

³¹ Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р.–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Салата – Донецьк, 2010. – 36 с

Внаслідок цього задум німців повинен зводитися до того, щоб за допомогою танкових клинів не допустити створення суцільного оборонного фронту західніше цих двох річок. Особливо велика ударна угруповання повинна наступати з району Варшави на Москву. З передбачуваних трьох груп армій Північну необхідно буде направити на Ленінград, а силами Південної завдати удару в напрямку Києва... кінцевою метою операції є Волга і район Архангельська». План «Отто» був в цілому схвалений фюрером. Але активно готуючись до війни з СРСР, керівництво вермахту продовжило роботу з планування вторгнення.

31 липня 1940 року на раді з командуванням Вермахту Адольф Гітлер оповістив загальну канву операції: два основних удари. Першим повинен бути удар - на півдні – по Києву і Одесі. Другий – на півночі - через прибалтійські республіки, на Москву. Далі удари з північного і південного напрямків, а згодом кампанія, задачею якої було оволодіння Кавказьким регіоном аж до Астрахані, з ціллю заволодіти нафтовими промислами Баку.³²

5 серпня генерал Маркс підготував план «Фріц». По ньому вирішальний удар наносився зі Східної Пруссії і Північної Польщі на Москву. В ударну групу Північної армії мусило вийти 3 армії, а загалом 68 дивізій (з них 15 танкових і 2 моторизовані). Її задача була розбити Червону Армію на північно-західному напрямку, заволодіти північною частиною європейської Росії і Москву, після чого піддержати південне угруповання і допомогти захопити Україну. Другий удар планувалося нанести по Українській республіці, група армій «Південь» у складі 2 армій, всього 35 дивізій (включаючи 5 танкових і 6 моторизованих). Південна група мусила знищити частини Червоної армії на південно-західному напрямку, окупувати Київ і перейти Дніпро в середній течії. Обидві групи повинні були зайняти всю європейську частину СРСР на лінії: Архангельськ-Горький-Ростов на Дону.³³ До резерву були приділено 44 дивізії, вони мусили бути зосереджені в зоні наступу основної ударної групи

³² Трубайчук А. Друга світова війна: коротка історія. – К., 1995.

³³ Серпухова В.М., Заговора М.В., Трагичні сторінки минулого / НБ ХНМУ, Харків - 2020, с. 14.

– «Північ». Визначальна ідея була в блискавичності операції, Радянський Союз намічали розбити за 9 тижнів при придатному сценарії і в разі самого невігідного за 17 тижнів.

Але згодом, плани змінилися, і новий план замість колишніх кодових назв «Отто» і «Фріц» отримав назву «Барбаросса». Саме особисте втручання Гітлера не дало Вермахту домогтися вирішальної перемоги над СРСР і тим самим виграти Другу світову війну.

Як відомо, Балканська кампанія змусила перенести терміни нападу на СРСР з весни на літо. 6 квітня 1941 року, гітлерівська Німеччина атакувала Югославію і Грецію. Югославська правляча верхівка і армія не змогли чинити гідного опору. 9 квітня впало місто Ніш, 13 квітня — Белград. Король Петро II та його міністри втекли з країни, спочатку вилетіли до Греції, а звідти до Єгипту. 17 квітня в Белграді був підписаний акт про беззастережну капітуляцію. Одночасно Німеччина та Італія розгромили Грецію. Уряд Болгарії надав територію країни для оперативного розгортання вермахту. Грецькі війська, спираючись на укріплену лінію на кордоні з Болгарією, кілька днів люто відбивалися. Однак грецьке керівництво, не вірячи в перемогу, вирішило капітулювати. А висадився в Греції Британський експедиційний корпус не міг надати вирішального впливу на ситуацію. 23 квітня 1941 року представники Греції підписали перемир'я з Німеччиною та Італією. У цей же день грецький уряд і король втекли на острів Крит, а потім до Єгипту під захист британців. Війська британського корпусу також евакуювалися. 27 квітня німецькі війська увійшли в Афіни. До 1 червня 1941 р. німецькі війська захопили і Крит. Таким чином, Третій рейх встановив практичний повний контроль на Балканах³⁴.

За цей час план «Барбаросса» встиг обрости зовсім вже людожерськими планами по поводженню з переможеними.

³⁴ Скоробогатов А.В. Планування нацистською Німеччиною винищувальної війни проти СРСР // Вісн. Харк. ун-ту. – 2003. – № 594. – Історія. – Вип. 35. – С. 117 – 126.

30 березня 1941 р. Гітлер виголосив більш ніж двогодинну промову перед німецькою військовою елітою. Він виступав перед своїми генералами і перед початком Польської кампанії, і перед початком Західної. Фюрер ставив підлеглим політичні завдання на прийдешню війну. Цього разу вона виглядала так, як заявив верховний головнокомандувач вермахту у своїй промові, що з радянськими комісарами і чиновниками слід поводитися як зі злочинцями, незалежно від того, чи належать вони до Збройних Сил або до цивільної адміністрації. Тому їх не розглядатимуть як військовослужбовців і з ними не поводитимуться як з військовополоненими. Всіх їх, захоплених в полон, слід передавати польовим відділам СД, а якщо це неможливо, розстрілювати на місці...

Як ми знаємо, 18 грудня 1940 року Гітлером було підписано директиву № 21 – план нападу на СРСР під назвою «Барбаросса». У стратегічному відношенні план базувався на тезі про «блискавичну війну» (бліцкриг). Крім військової складової, він включав в себе підрозділ під кодовим ім'ям «Ольденбург» («Зелена папка Герінга»), в якому детально прописувалися проєкти нацистської верхівки щодо економічної експлуатації території і ресурсів Радянського Союзу.

Розробку плану економічного пограбування східнослов'янських земель Гітлер доручив рейхсмаршалу Герману Герінгу, який очолив економічний штаб особливого призначення «Ольденбург». Виходячи з установок Герінга, Вільгельм Кейтель, начальник штабу Верховного командування вермахту, 16 червня 1941 р. писав в секретних «Директивах по керуванню економікою в знову окупованих східних регіонах»: «одержати для Німеччини якомога більше провізії і нафти – така ключова економічна мета кампанії»³⁵. Заяви самого Герінга звучали ще більш цинічно: «на Сході я маю намір оббирати, і оббирати ефективно. Все, що може бути сприятливе для німців, має бути

³⁵ Стельникович С.В. Нацистські колонізаційні проєкти в генеральному окрузі Житомир / С.В. Стельникович // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2013. – Vol. 6, Is. 6. – P. 68–73.

вмить вилучено і доставлено до Німеччини». Отже, курирував штаб рейхсмаршал Герман Герінг, але особлива роль в організації відводилася новому фавориту Гітлера – Герберт Бакке. Амбітний статс-секретар курирував в організації все, що стосувалося продовольства і сільського господарства.

У тісній зв'язці з Г. Бакке всередині штабу працював представник збройних сил, начальник економічного відділу вермахту генерал Георг Томас. До початку березня аналітика Баку і Томаса дозволила з точністю встановити, що колишніх надлишків зерна в СРСР дійсно немає, так як населення Радянського Союзу збільшилася на 30 мільйонів чоловік. Ці «нові люди» і з'їдали той хліб, який колись руські регулярно продавали на захід. Тому важливою метою війни стало вивести ці «зайві роти» за межі розподілу ресурсів. Щоб надлишки зерна на Україні прямували безпосередньо на задоволення потреб німців, потрібно було просто виключити радянські міста з цього харчового ланцюжка. Після десяти років сталінської урбанізації міському населенню на заході СРСР належало просто померти від голоду.

Французький публіцист Раймонд Картьє повідомляє у своїй книзі «Таємниці війни», що в архівах Нюрнберзького міжнародного трибуналу знаходяться «цілі стоси» документів, які розкривають проекти Гітлера, що стосуються «величезної території між Віслою і Уралом»³⁶. В першу чергу нацистське керівництво Німеччини планувало системне і організоване розграбування матеріальних багатств Радянського Союзу.

Простір європейської частини Союзу, згідно з планом «Ольденбург», окупанти мали намір децентралізувати в економічному відношенні, перетворивши її в аграрно-сировинний придаток Третього рейху; все цінне промислове обладнання вони розраховували відправити до Німеччини, а те, що не могло стати в нагоді на німецьких виробництвах, збиралися знищити.

У липні 1941-го Гітлер на одній з нарад підкреслив необхідність реорганізації окупованих територій СРСР: «перед нами стоїть задача нарізати

³⁶ Трубайчук А. Друга світова війна: коротка історія. – К., 1995.

територію цього великого пирога так, як це нам зручно, – щоб, по-перше, володарювати над нею, по-друге, керувати нею, по-третє, експлуатувати її». Планом «Ольденбург» передбачалося поділ європейської частини Союзу на 4 великих економічних регіону (інспекторату) — Ленінград, Москву, Київ і Баку; крім того, німці припускали заснувати 23 економічні комендатури і 12 бюро. Згодом «завойовники життєвого простору» розраховували розбити європейську частину СРСР на 7 держав, що знаходяться в прямій економічній залежності від Німеччини.³⁷

Раймонд Картьє перераховує ті землі, які, як вважав Гітлер, по праву військового видобутку повинні будуть належати Німеччині: це Крим, «очищений від свого теперішнього населення і заселений виключно німцями», з приєднаною до нього Північною Таврією; Галичина, що раніше належала Австро-Угорщини; Прибалтика; пониззя Поволжя з поволзькими німцями; частина Закавказзя (з Баку фюрер мав намір зробити «німецьку військову колонію») і Кольський півострів з його родовищами нікелю, апатиту, заліза, міді та кобальту. Всі інші території СРСР планувалося розділити на васальні держави, які утримувалися б у покорі за допомогою німецької військової сили.³⁸

Окрема комісія в рамках «штабу Ольденбург» була створена для організації збору провізії на окупованих територіях. Очолив її Герберт Ернст Бакке, найближчий помічник Герінга, рейхсміністр продовольства і сільського господарства.

Перед комісією було поставлено завдання забезпечити до 1942 року постачання сил вермахту харчуванням за рахунок ресурсів Радянського Союзу. Решту продовольства з сільськогосподарських регіонів СРСР передбачалося вивозити до Німеччини, що сприяло б скороченню «надлишкового населення» промислових центрів Союзу.

³⁷ Кот С. Війна і культура / С.Кот // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 26 травня – 1 червня

³⁸ Віднянський С. В. Світ після 2 вересня 1945 року (до 70-річчя закінчення Другої світової війни) // Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 4–18.

План Бакке був зорієнтований на те, щоб приректи на голод жителів окупованих областей, в результаті якого повинні будуть загинути 20–30 мільйонів радянських людей. Це була продумана, системна, радикальна стратегія голоду. Ще в 1940 році Бакке відзначав в одній зі своїх доповідей, що кількість «зайвого населення» в Росії обчислюється десятками мільйонів, тому організований голод повинен стати невід'ємною частиною окупаційної кампанії.

В результаті цієї стратегії з голоду передбачалася загибель десятків мільйонів жителів СРСР.

Але, думка про те, що росіян «занадто багато», і ця маса сама по собі загрожує цілям Німеччини в Європі, циркулювала серед німецьких націоналістів ще в ході Першої світової війни. Так, у 1914 р. впливова шовіністична організація – Пангерманський Союз – виступила з відвертим меморандумом, в якому говорилося: «російського ворога» необхідно послабити шляхом скорочення чисельності його населення і запобігання в подальшому самої можливості її зростання, щоб він ніколи в майбутньому не був би спроможним аналогічним образом погрожувати нам». Однак тоді думка праворадикальних кіл все ж не зводилася в ранг державної політики.

Впевнений поворот в цей бік був зроблений вже при Гітлері.

30 березня 1941 р. Гітлер сповістив командування збройних сил, що похід на Схід буде серйозно відрізнитися від кампанії на Заході. Короткий конспект двогодинного виступу фюрера, складений генералом Францем Гальдером по гарячих слідах, зафіксував такі установки вождя нацистів: «на Сході суворість – це милосердя заради майбутнього. Командири зобов'язані вимагати жертв від самих себе, долати всі сумніви». Прийдешню війну, за словами диктатора, слід було вести на знищення. В той день фюрер заявив, що дві категорії радянських громадян підлягають фізичному винищенню: це більшовицькі комісари і комуністична інтелігенція.³⁹

³⁹ Огієнко В. Як голокост став «Голокостом» / В. Огієнко. // Тиждень. – 2013.

Але глава рейху поділився з іншими аж ніяк не всіма планами. Після розгрому противника нацисти не збиралися створювати нову, небільшовицьку Росію; вони, в повній відповідності з попередньою пропагандою, йшли на схід за «життєвим простором».

Важлива обставина, яку необхідно брати до уваги при оцінці зв'язку СС і плану економічного штабу «Ост», полягає в тому, що Генріх Гімmlер також займав пост рейхскомісара по зміцненню німецької народності. Саме йому згодом належало керувати заселенням Сходу німцями і в кінцевому підсумку зробити так, щоб на приєднаних землях залишилася тільки «німецька кров».

Це було головною мрією Гімmlера протягом багатьох років: в цьому він повністю поділяв ідеї свого фюрера. Ще в 1924 р Гімmlер записав у своєму щоденнику: «тільки в боротьбі зі слов'янством німецьке селянство проявить себе і зміцніє, так як майбутнє – за німецьким Сходом... саме на сході знаходяться гігантські території, пристосовані для сільського господарства. Вони повинні бути заселені нащадками наших селян, щоб припинилася практика, при якій другий і третій сини німецького селянина змушені переселятися в міста для пошуку заробітку... як і 600 років тому, німецький селянин повинен відчувати себе покликаним боротися проти слов'янства за володіння та збільшення території Святої Матері-Землі»⁴⁰.

З молодих років Гімmlер потрапив під вплив тієї частини німецької історіографії, яка вважала помилкою експансію Оттона Великого в Італію. Впливова група істориків другої половини ХІХ століття на чолі з Генріхом фон Зібелем проголошувала, що історичним покликанням германців був рух не на південь, а на схід. Вони закликали «дурістю або злочином зливати в сліпому марнославстві воєдино те, що не може бути об'єднано»⁴¹, під етнічно неоднорідну Священну Римську імперію, яка розпалася, «небагато залишивши

⁴⁰ Brandt, R. "Affidavit concerning the sterilization experiments". NMT1. EC NO-404, The Nuremberg Trials Project. The Harvard Law School Library

⁴¹ Madajczyk, C. (1994), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, München; New Providence, Saur, 576 S.

німецькій державі і німецькому королю від свого імперського блиску».⁴² Набагато більше історичних перспектив було, на їхню думку, у германців на Сході «оскільки за своїми розмірами і ступенем освіченості Німеччина була досить сильною, щоб або знешкодити пороблене населення, або злити його з собою».

Нацистів, як і їх предтеч тридцятьма роками раніше, лякала величезна чисельність східних сусідів, в самому факті якої бачилася загроза німецької гегемонії в Європі. Крім того, логіка поселенського колоніалізму, плани масового переселення надлишку німців на схід, підводила гітлерівців до думки, що на захоплених землях їм доведеться планомірно змінювати співвідношення німецького і місцевого населення на користь першого.

Стенограми бесід вищого нацистського керівництва та економічного штабу «Ольденбург» по квітень включно фіксують лише намір скоротити споживання радянських громадян на користь німців спочатку на 10%, а потім на 12%. Але поступово економістів рейху стало особливо хвилювати питання постачання вермахту.

Цей висновок і його наслідки були відверто зафіксовані в меморандумі від 2 травня 1941 р., який став підсумком наради статс секретарів із зацікавлених міністерств і до тексту якого, швидше за все, доклав руку генерал Томас:

«1. Продовжувати війну можна буде лише в тому випадку, якщо всі збройні сили Німеччини на третьому році війни будуть забезпечуватися продовольством за рахунок Росії.

2. При цьому безсумнівно: якщо ми зуміємо викачати з країни все, що нам необхідно, то десятки мільйонів людей приречені на голод.

⁴² Там же

3. Найбільш важливий збір і вивезення врожаю олійних культур і при готованих з них продуктів харчування; лише на другому місці злакові. Жири і м'ясо, мабуть, підуть на продовольче забезпечення військ»⁴³.

Також, 12-15 червня 1941 р. у Вевельсбурзі пройшла нарада, на якій обговорювався саме порядок дій на окупованих територіях СРСР. Гімлер викликав на зустріч свого найближчого сподвижника, керівника управління імперської безпеки Рейнхарда Гейдріха. В його безпосередньому підпорядкуванні перебували айнзатцгрупи поліції безпеки і СД — спеціальні формування, призначенні для вирішення «політичних завдань» в ході завоювницької кампанії. Досвід інших окупованих країн, в першу чергу Польщі, показує, що подібні «ескадрони смерті» використовувалися для ліквідації непримиренних супротивників рейху з ворожого держапарату та інтелігенції в районах дії армії і глибокому тилу. Очевидно, що у Вевельсбурзі не могли не говорити про особливі завдання айнзатцгруп на Сході.

Таким чином, практично немає сумнівів у тому, що у Вевельсбурзі рейхсфюрер СС ділився зі своїм оточенням змістом «директив з економічної політики».

Аналітика Бакке привносила в картину світу Гімлера два нових елементи. По-перше, вона описувала простий спосіб вбивства десятків мільйонів, з яким вся верхівка рейху вже погодилася. Прийняття плану голоду і його грандіозних жакхливих наслідків знімало всі психологічні бар'єри перед будь-якими акціями знищення меншого масштабу. По-друге, вона чітко описувала «східні народи» як конкурентів німця по споживанню у ситуації назріваючої продовольчої кризи. У цих умовах ідея прискорити винищення деяких груп тубільного населення, особливо небезпечних або свідомо непотрібних, була цілком природна. Таким чином, думається, що план Бакке міг остаточно зняти всі моральні перешкоди до масового знищення на Сході і спонукати Гітлера і Гімлера до прийняття «остаточних рішень».

⁴³ Brandt, R. "Affi davit concerning the sterilization experiments". NMT1. EC NO-404, The Nuremberg Trials Project.

У тому, що гітлерівські економісти писали про загибель «зайвих людей», а Гімmlер говорив про скорочення числа слов'ян не варто бачити протиріччя. Для керівника расової політики рейху цілком природно було уточнити, що жертва прийдешньої війни не зовсім повноцінний народ. Та й судження про руссах самого Бакке видають в ньому однодумця глави СС.

Акцент рейхсфюрера на знищенні слов'ян показує, що хоча в основі плану заморити мільйони голодною смертю лежала економічна мотивація, саме расові міркування зняли всі сумніви щодо допустимості такого кроку. Неможливо уявити подібний консенсус між військовою і політичною елітою з приводу французького або норвезького населення.

Важливо також і те, що сам Гімmlер говорив про плани ліквідації слов'ян аж ніяк не тільки в Вевельсбурзі. За свідченням генерал полковника Фердинанда фон Шернера, незадовго до вторгнення Німеччини в СРСР рейхсфюрер прибув в підкорені Афіни і під час обіду з офіцерами окупаційної німецької армії публічно заявив, що «незабаром чекає велика війна на Сході, метою якої є витіснення слов'ян зі східного простору і колонізація слов'янських земель німцями. При цьому він орієнтував на фізичне винищення росіян у разі надання ними опору під час вторгнення німців в межі Росії»⁴⁴.

У зв'язку з цим варто також згадати відвертий виступ Гімmlера в Штеттині перед бойовою групою СС «Норд», де він у своїй ксенофобській манері назвав жителів СРСР сумішшю рас і народів, «чиї імена не можна виговорити і чий зовнішній вигляд такий, що їх можна просто перестріляти без будь-якої жалості і милосердя».

Гімmlер у Вевельсбурзі міркував, що для вбивства місцевого населення під час антипартизанських акцій можна було б сформувавши спеціальні з'єднання, що складаються з кримінальних елементів. Виходячи з цього слід вважати, що сам характер людських контингентів підбирався з метою винищення населення.

⁴⁴ Kay, A. (2011), *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*, New York, Berghahn Books, Oxford, 256 p [c. 246]

Сам Гімmlер був налаштований дуже радикально, і цей настрій ніяк не можна вважати реакцією на розгортання партизанського руху: він помітний вже в Вевельсбурзі. Для рейхсфюрера СС противником у війні була не Червона Армія; противником була чужа і численна раса. Кожного її представника він розглядав як потенційно здатного перешкодити Великій Німеччині. Кращий спосіб зломити опір ворога глава охоронних загонів бачив в винищенні живої сили і на другий рік війни сподівався, що завдяки таким заходам у русів незабаром просто закінчатся люди.

Отже, саме на нараді у Вевельсбурзькому замку обговорювалися найрадикальніші форми майбутньої війни на Сході, яка мала призвести до загибелі від 20 до 30 мільйонів жителів СРСР. Однак, судячи з усього в історичному замку говорилося не тільки про скорочення числа слов'ян: вевельсбургская зустріч, можливо, стала найважливішим етапом в історії планування Голокосту, вже в Вевельсбурзі Гімmlер відверто анонсував винищення євреїв Європи.

Тоді ж було детально описано план геноциду, який відверто поєднує міркування економічної цілеспрямованості з агресивними расистськими випадками на адресу білорусів, українців, великоросів, які повинні стати головними жертвами політики голоду. Регулювання ринку і виділення продуктів для окупованих регіонів виключені, тому що таке виділення означало б, що у німецької адміністрації є якісь зобов'язання перед населенням. Подібні претензії заздалегідь виключаються.

Наслідком цього неминуче стане вимирання як промисловості, так і більшої частини населення в колишніх регіонах – споживачах. Про це потрібно заявити абсолютно виразно і чітко – говорилося в одній з директив. Верховне командування вермахту брало безпосередню участь у розробці стратегії голоду і, якщо взяти до уваги наріжне питання постачання, було об'єктивно зацікавлено в його прийнятті.

Таким чином, як ми розуміємо, реалізація «стратегії голоду» була важливою економічною частиною плану «Барбароса».

1.2 Інструкція Г. Бакке командирам армії, щодо втілення «стратегії»

Напередодні наради у Вевельсбурзі, 10 червня 1941 р., глава СС зустрівся в Берліні з Гербертом Бакке. Стенограми їх бесіди також не зберіглося. Але, як дотепно зауважив історик Алекс Кей, хоча «Гімmlер володів птахофермою в Мюнхені в кінці двадцятих, аж ніяк не цей аспект був предметом їхньої розмови».⁴⁵ Відразу після цієї зустрічі Гімmlер поїхав до Вевельсбурга. Там, згідно Баху, він і заявив, що метою походу на схід стане скорочення числа слов'ян на тридцять мільйонів. Названа рейхсфюрером цифра натякає: в ході спілкування з Бакке обговорювався саме план і його наслідки.

Як зазначав Герберт Бакке в інструкції по поводженню з населенням на радянських територіях, які підлягають окупації, яка була видана під грифом «таємно» і тільки для командування армії: «Для вас, працівників, посланих на Схід, головне полягає в тому, що вирішальну роль відіграє лише результат. Тому я повинен вимагати від вас напруги всіх сил і найрішучіших дій.

Не лякайтеся вирішень, які можуть показатися неправильними. Не хибить тільки той, хто нічого не робить. Важливі не поодинокі помилки, а те, що ви дієте. Той, хто через боязкість відповідальності нічого не робить, нам не потрібен».

Далі Бакке намовляє підлеглих, що їм надається єдина в своєму роді перспектива повністю розкрити свій потенціал і довести своє прагнення до результатів, свої вміння, свою працездатність. Що і Британія на протязі століть зводила на відповідальні пости в своїй імперії молодих людей і давала їм шанс розвинути свої здібності до керівництва. Тіснота Німеччини досі не припускала цього. Для вирішення поставлених на Сході задач варто, проте, щоб вони не йшли до справи з вузькими західноєвропейськими мірками.

⁴⁵ Kay, A. (2011), *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* [с.162].

Командування німецької армії наділені високою довірою їх керівників, тому вони зобов'язані виправдати цю довіру. Ініційовані Г. Бакке контрольні перевірки, як він розповідав підлеглим, можуть тільки в екстрених випадках перевіряти окремі заходи, головне ж стежити за тим, чи впроваджуєте ви свої вміння.

Г. Бакке потребував від командирів істинного управління, яке повинно проявляється не в адміністративних війнах і не в професорських міркуваннях. Тобто він пропонував формулювання: істотніше неточне рішення, ніж жодного...

Він потребував від командирів, щоб кожен всякчас мав перед собою кінцеву мету, вимагаючи найбільше завзятості в досягненні такої мети. І як він зазначає: «Вибір методів надається на розуміння окремих співробітників, якщо цим співробітникам на місцях не можна дати належних настанов у вигляді директив. Завзятість у досягненні мети, щонайбільша гнучкість у вибиранні методів. Тому ви не зобов'язані бути особливо безжалісними до погрішностей ваших підлеглих, а мусити безперервно направляти їх к досягненню мети».

Також Герберт Бакке наголошував, що з огляду на те, що новоприєднані території мусять бути надовго закріплені за Німеччиною і Європою, немало чого буде залежати від того, як командири проявлять себе там. Він потребував, щоб вони збагнули, що їм належить на цілі сторіччя бути повпредами великої Німеччини і прапорonosцями націонал-соціалістичної революції і новітньої Європи. Тому вони зобов'язані зі свідомістю власної гідності запроваджувати навіть найжорстокіші і найбільш безжалісні заходи, яких вимагає державна необхідність. Відсутність характеру в окремих персон принципово буде вести до зняття їх з посади. Бакке погрожував, що той, хто з цієї причини буде відізваний назад, не зможе більше займати відповідальних постів і в межах Рейху.

Бакке потребує від командування майбутніх окупаційних адміністрацій ставити перед собою височезні мети з тим, щоб практично досягнуте все ще

було винятковим. Щоб вони ніколи не «пересичувалися» досягнути, не міркували виключно з позицій сільського господарства: «в противному все ще було винятковим, ніколи не пересичуйтеся досягнути. В іншому випадку не дивуйтеся, якщо інші будуть мислити односторонньо, орієнтуючись тільки на промисловість або міські справи. Зосередьте свої помисли на цілому. Не запитуйте, яку користь принесе це селянству, а запитуйте відразу, яку користь принесе це Німеччині. Тільки те, що корисно Німеччині, вигідно також і селянству. Будьте безкомпромісні, але не догматичні, будьте ідеалістами і реалістами. Будьте зважливими і, якщо необхідно, строгими в стосунках з підлеглими, але будьте справедливі і делікатні, будьте завжди для них прикладом».

Щодо народів Радянського Союзу, які Бакке усіх називає руськими або русами, він наголошує: «Не розмовляйте, а дійте. Руських вам довіку не «переговорити» і не загітувати словами. Говорити він вміє істотніше, ніж ви, бо він безумовний діалектик і успадкував «нахильність до філософствування». У промовах і дебатах ви йому поступитеся. Ви повинні діяти. Руському подобається тільки дія, бо він по своїй натурі жіночний і сентиментальний. «Земля наша величезна і рясна, а ладу в ній немає; приходьте княжити і владувати нами» – це було девізом русів вже на самому початку їх державності, коли вони запросили норманів. Ця установка червоною ниткою проходить через все монгольське панування, влада поляків і литовців, царське самодержавство і володарювання німців, аж до Леніна і Сталіна. Росіяни завжди хочуть бути лише масою, якою хтось керує. Саме в цьому ключі вони сприймуть прихід німців, тому що він знову виконає їх бажання: «Приходьте і владайте нами»⁴⁶.

Тому, зазначає Г. Бакке далі, у русів не повинно виникнути думка, ніби німецьке командування вагається. Тому всі командири зобов'язані бути людьми діла, які без всяких дебатів, без довжезних неплідних розмов і без

⁴⁶ Kay, A. (2011), *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* [с.170].

філософствування визначають, що необхідно, і віддають чіткі вказівки щодо виконання. Тільки тоді руси охоче підкоряться Німеччині. Він робить акцент, що на території Радянського Союзу не треба застосовувати жодних німецьких мірок і не треба впроваджувати німецьких звичаїв, вони повинні забути все німецьке, крім самої Німеччини.

Також Бакке вимагає від командування не бути нетвердими і сентиментальними. Мовляв, якщо ви разом з русом поплачете, він буде щасливий, бо відтак він зможе зневажати вас. Будучи по норову м'якими, руси хочуть також і в мужньому віднайти ваду, щоб мати можливість зневажати мужне. Тому Г. Бакке потребував бути всякчас мужніми і зберігати індивідуальне нордичне самовладання.

Також в інструкції Г. Бакке попереджує: «Лише ваша воля мусить мати значення, однак ця воля зобов'язана бути спрямована на здійснення великих задач. Тільки-но в такому випадку вона буде моральна навіть у своїй жорстокості. Зберігайте дистанцію по відношенню до росіян, вони не німці, а слов'яни. Не влаштовуйте ніяких п'янств з руськими. Не вступайте ні в які відношення з жінками і дівчатами підвідомчих вам підприємств. Ви позбудетеся свого авторитету в очах русів, якщо опуститеся до їх рівня. З досвіду багатьох століть руський бачить в німці вищу істоту. Піклуйтеся про те, щоб зберегти цю німецьку авторитетність. Збільшуйте його своїми безтрепетними, прагматичними розпорядженнями, незламними рішеннями, висміюванням дебатуючих і невігласів».⁴⁷

Також він застерігає від впливу руської інтелігенції, як емігрантської, так і нової, радянської. Мовляв, ця інтелігенція обдурює, вона ні на що не здатна, але володіє особливою чарівністю і здатністю впливати на характер німців, цією відзнакою володіє і руський чоловік і ще більшою мірою руська жінка. Герберту Бакке, який народився в Російській Імперії, здавалося, що він дуже обізнаний в цих питаннях.

⁴⁷ Kay, A. (2011), *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* [c.171].

Особливо він акцентує на небезпеці спілкування з комуністами, тому вимагає не заражатися комуністичним духом. Радянська молодь протяжно двох десятиріч виховувалася в дусі комунізму. Їй невідоме інше виховання. Так що безглуздо мстити за минуле. Не треба відразу звертати росіян на шлях націонал-соціалізму, а трансформувати їх в зняряддя в руках Німеччини. Німецька армія зобов'язана опанувати молодь окупованих територій, ставлячи перед нею завдання, жваво взятися за неї і жорстоко карати, якщо вона протиборствує або не домагається результату.

Далі Бакке робить застереження, що з'ясування обставин минулого і аналіз клопотань заберуть у вас час, потрібний для виконання ваших, німецьких задач. Ви не судові слідчі і не Стіна плачу.

«Росія завше була державою корупції, доносів і раболіпства. Ця небезпека підступить до вас найбільше через емігрантів, перекладачів і т.д. росіяни на начальницьких посадах – будь то керівник підприємства, десятник робочої бригади або керуючий господарством – завжди схильні до вимагання по відношенню до нижчестоящих, і до того, щоб брати хабарі. Як тільки помітите хабарі – вживайте рішучих заходів. Будьте чесними та непідкупними.

Ми не несемо русам ніякої нової релігії. По своїй натурі рус релігійний і забобонний, з цим ви повинні враховувати. Однак у ваші завдання не входить займатися релігійними питаннями» - йдеться в цій інструкції.

Бакке проголошує, що бідність, голод і убогість руська людина терпить вже протягом століть. Його шлунок еластичний (тобто може зменшитися, якщо треба, такий натяк до голоду), так що не треба ніякого фальшивого співчуття. Не треба намагатися міряти все німецьким життєвим стандартом і змінювати російський спосіб життя.

Бакке закінчує інструкцію такими словами: «Ви абсолютно надані самим собі, тому жодних скарг і волян про допомогу у вищій інстанції. Допомагай собі сам, тоді і бог допоможе тобі».⁴⁸

⁴⁸ Kay, A. (2011), *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* [с.172].

Тобто, як ми бачимо, німецькому командуванню заздалегідь вводиться вакцина жорстокості і безжалісності, і цей документ, як показала історія суттєво вплинула на конквістадорну свідомість німецьких командирів.

Таким чином, ми розуміємо, що німецьке командування заздалегідь не вважало слов'янські народи повноцінними людьми, тому для них життя другосортного народу не мало іншої цінності, як тільки використовувати їх в якості рабів. А надлишки можна було ліквідувати за допомогою «стратегії голоду».

Висновки до першого розділу

Отже, економічний штаб особливого призначення «Ольденбург» розробив особливу стратегію, але з'явилася вона не на пустому місці, ще в 1940 році Бакке відзначав в одній зі своїх доповідей, що кількість «зайвого населення» в Росії обчислюється десятками мільйонів, тому організований голод повинен стати невід'ємною частиною окупаційної кампанії. Прийняття стратегії голоду і його грандіозних жахливих наслідків знімало всі психологічні бар'єри перед будь-якими акціями знищення меншого масштабу. Вона чітко описувала «східні народи» як конкурентів німця по споживанню у ситуації назріваючої продовольчої кризи. У цих умовах ідея прискорити винищення деяких груп тубільного населення, особливо небезпечних або свідомо непотрібних, була цілком природна. Таким чином, думається, що план Бакке міг остаточно зняти всі моральні перешкоди до масового знищення на Сході і спонукати Гітлера і Гімmlера до прийняття «остаточних рішень». Простір європейської частини Союзу, згідно з планом «Ольденбург», окупанти мали намір децентралізувати в економічному відношенні, перетворивши її в аграрно-сировинний придаток Третього рейху; все цінне промислове обладнання вони розраховували відправити до Німеччини, а те, що не могло стати в нагоді на німецьких виробництвах, збиралися знищити.

Саме тоді було детально описано план геноциду, який відверто поєднував міркування економічної цілеспрямованості з агресивними расистськими випадками на адресу білорусів, українців, великоросів, які повинні були стати головними жертвами політики голоду. Регулювання ринку і виділення продуктів для окупованих регіонів повинні були бути виключені, тому що таке виділення означало б, що у німецької адміністрації малися якісь зобов'язання перед населенням. Подібні претензії заздалегідь виключалися.

Верховне командування вермахту брало безпосередню участь у розробці стратегії голоду і, якщо взяти до уваги наріжне питання постачання, було об'єктивно зацікавлено в його прийнятті.

Отже, як ми бачимо, німецьке командування заздалегідь не вважало слов'янські народи повноцінними людьми, тому для них життя другосортного народу не мало іншої цінності, як тільки використовувати їх в якості рабів. А надлишки можна було ліквідувати за допомогою «Стратегії голоду».

Таким чином, як ми розуміємо, реалізація «стратегії голоду» була важливою економічною частиною плану «Барбароса».

РОЗДІЛ II

ВТІЛЕННЯ «СТРАТЕГІЇ ГОЛОДУ» В ОКУПОВАНОМУ ХАРКОВІ

2.1 Окупація України

23 серпня 1939 секретний протокол, що доповнив Пакт Молотова – Ріббентропа, про розподіл сфер впливу на Країни Східної Європи, став пусковим механізмом самої кровопролитної і руйнівної війни. Центральне місце в серії гітлерівських стратегічних планів було відведено знищення країни Рад і встановлення світового панування Німеччини.

22 червня 1941 року, менш ніж через 2 роки після підписання документа про ненапад, розпочався хрестовий похід проти більшовицького комунізму. Пройшовши із заходу на схід і зі сходу на захід, німецько-радянська війна забрала десятки мільйонів людських життів і стала важким випробуванням для України⁴⁹.

Протягом перших боїв на радянсько-німецькому фронті, що послідували після нападу Німеччини на СРСР, війська групи армій «Південь», якою командував генерал-фельдмаршал Герд фон Рундштедт, завдали важкої поразки частинам Червоної Армії, які протистояли їм. Ситуація була критична, і в цих умовах 30 Червня Ставка Головнокомандування Збройних Сил СРСР прийняла рішення про відвід Південно-Західного фронту генерал-полковника Михайла Кирпоноса на оборонний рубіж, що проходив за старим – 1939 року – державним кордоном Радянського Союзу.

Відповідно до отриманого наказу 5-та армія Михайла Потапова мала зайняти Коростенський, а 6-та армія Івана Музиченка – Новоград-Волинський укріпрайони. Однак в цей момент в стик між наступаючими арміями завдала удар 1-а німецька танкова група силами III моторизованого корпусу Ебергарда фон Макензена. Німецькі танки 9 липня увірвалися в Житомир і, «осідлавши»

⁴⁹ Ніньовський В. Міжнародний воєнний трибунал про Україну / Алберта, Канада, 1989, 246 с. [с. 12]

шосе Житомир – Київ, вже 11 липня в районі річки Ірпінь вийшли на підступи до Київського укріпрайону. Але сильний удар радянських механізованих корпусів 5-ї армії від Коростеня на Новоград-Волинський призвів до того, що командування групи армій «Південь» було змушене зупинити свої війська, направивши їх на проблемні ділянки, тим самим залишивши без підтримки наступаючу на Київ угруповання. В результаті київська група радянських військ в боях 11-14 липня зупинила противника на захід від Святошино, змусивши німців тимчасово відмовитися від наступу і перейти до позиційних боїв. Спроба групи армій «Південь» прорватися до Києва з нальоту провалилася.

Виконуючи вказівки директиви верховного командування вермахту № 33 від 19 липня 1941 року, німецькі війська в середині липня перейшли в наступ, витіснивши радянські частини з Вінниці. Радянське командування із запізненням виявило загрозу через що утворився в районі Білої Церкви розриву у фронті і почало відведення 6-ї і 12-ї армій до Умані. В результаті це угруповання опинилося в оточенні в Уманському котлі.⁵⁰

Нова директива № 34 від 30 липня наказувала групі армій «Південь» розгорнути великомасштабні наступальні дії. Того ж дня німці завдали концентрованого удару з району Глевахи, прагнучи вийти на шосе Біла Церква – Київ. В цілому німецькі війська зуміли домогтися серйозного успіху і почали розвивати наступ на Київ. У зриві темпу наступу велику роль зіграла 5-а повітряно-десантна бригада полковника Олександра Родимцева, яка в ніч на 7 серпня своєю рішучою контратакою зупинила німців. Потім, 8 серпня, війська Київського укріпрайону разом з терміново підтягнутими резервами (насамперед 284-ю і 295-ю стрілецькими дивізіями) були розгорнуті наступи. Друга, значно серйозніша, спроба групи армій «Південь» взяти столицю Радянської України також була зірвана.

⁵⁰ Скоробогатов А.В. Чи очікували в Україні на німців-визволителів у 1941 р.? // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип.7. – Част.1. – К., 2003. – С. 234 – 243.

Незважаючи на те що радянським військам вдалося порушити плани противника, положення на південній ділянці радянсько-німецького фронту до середини серпня 1941 року склалося критичне. Армії Рундштедта займали позиції по Дніпру на всьому його протязі від Херсона до Києва. Виконуючи вказівки директиви фюрера, 20 серпня частини 1-ї німецької танкової армії Евальда фон Клейста форсували Дніпро в районі Запоріжжя, а війська 17-ї армії Карла Генріха фон Штюльпнагеля – біля Кременчука. Тепер частини однієї з кращих армій вермахту – 6-й генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау – перебували безпосередньо під Києвом. В результаті цих дій німців радянські війська в закруті Дніпра-5, 21, 26, 37 і 38-а армії Південно – Західного фронту-опинилися під загрозою оточення.

Поразка Червоної Армії під Києвом стала однією з найтяжчих у 1941 році-Південно-Західний фронт був практично повністю знищений, його командування практично повністю загинуло.⁵¹

Саме в другій половині серпня 1941 року Адольф Гітлер вирішив різко поміняти військові плани вермахту в найближчій перспективі. Наступ на Московському напрямку було відкладено, а танкові підрозділи групи армій «Центр» спрямовані на північ і південь. Гітлер оголосив, що наступ на Москву можливий лише після того, як будуть забезпечені фланги – взятий Київ і блокований Ленінград.

Таким чином, однією з першочергових цілей вермахту тепер був розгром радянського Південно-Західного фронту. Для цього на київський напрямок з групи армій «Центр» були направлені 2-га танкова група Гейнца Гудеріана і 2-га Польова армії барона Максиміліана фон Вейхса. Перекидання значної кількості військ не могла бути проведена в таємниці і була помічена радянськими військами, в результаті чого Ставка Верховного Головнокомандування (як стала називатися з 8 серпня) дала добро на відхід

⁵¹ Бондарев С.О., Романов С.Г. Боротьба з німецько-нацистською окупацією України в період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)

військ Південно-Західного фронту на лінію оборони за Дніпро, з утриманням на правому березі міста Києва.

Не можна сказати, що радянське командування на місцях не розуміло серйозності ситуації, що склалася. Вже 7 вересня, коли танки Гудеріана підійшли впритул до Конотопу, командувач Південно-Західним напрямком маршал Семен Будьонний спробував отримати дозвіл на відведення 5-ї армії. Йому було відмовлено, а 10 вересня німецькі війська прорвали радянський фронт на ділянці Конотоп – Новгород-Сіверський, форсували на схід від Чернігова річку Десна, а біля Кременчука – річку Дніпро. І знову на прохання Будьонного про залишення Київського укріпрайону послідувала відмова і пропозиція зупинити противника на рубежі річки Псел. Командувач Південно-Західним фронтом Михайло Кирпонос відзвітував про свою готовність продовжити опір, після чого Київ було вирішено не здавати, а Будьонний 12 вересня був знятий з поста і відкликаний до Москви. Коли 13 Вересня призначений на місце Будьонного маршал Семен Тимошенко прибув у війська і повідомив Сталіну про готовність військ утримати Київ, між сходяться німецькими танковими клинами залишалось близько 40 км і ще зберігалася можливість вивести через цю ділянку хоча б частину військ. Наступали на вістрі клинів 3-тя танкова дивізія Вальтера Моделя (2-а танкова група) і 16-а танкова дивізія Ганса Валентина Хубе (1-а танкова група) 14 вересня взяли Лохвицю і Лубни, ще більше стиснувши горловину⁵².

Лише шалений опір радянських солдатів не дало їм з'єднатися в цей день. Проте тепер це було вже лише питанням часу. На наступний день німецьке командування підтягнуло на цю ділянку додаткові війська, але через сильний опір радянських військ рухатися далі, назустріч один одному, вони не змогли. Бої тут тривали і на другий день, але в цей час до Лохвиці з південного сходу підійшла 9-та танкова дивізія Альфреда фон Хубікі і замкнула кільце оточення. У колосальному Київському котлі опинилися частини військ 5, 21,

⁵² Бондарев С.О., Романов С.Г. Боротьба з німецько-нацистською окупацією України в період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)

26 і 37-ї радянських армій Південно-Західного фронту. Лише в ніч на 18 вересня 37-а армія отримала дозвіл на відхід з Києва. Штаб фронту вже втратив зв'язок з підлеглими військами, встигнувши віддати наказ своїм арміям самостійно прориватися на схід. 19 вересня радянські війська залишили столицю України і почали неорганізований відхід. Розрізнені угруповання радянських військ блокувалися і знищувалися німцями по частинах. Найдовше – до 26 вересня-чинили опір частини 26-ї армії, блоковані поблизу Оржиці.

20 вересня зведена колона штабів Південно-Західного фронту і 5-ї армії (близько 1000 чоловік, в т.ч. 800 офіцерів) в районі хутора Дрюківщина була атакована німецькими танками і знищена.

Практично повністю загинуло командування Південно-Західного фронту (командувач фронтом генерал-полковник Кирпонос, члени Військової ради Михайло Бурмистенко і Євген Риков, начальник штабу генерал-майор Василь Тупиков) і 5-ї армії (члени Військової ради Михайло Нікішев і Євген Кальченко, начальник штабу генерал-майор Дмитро Писаревський; командувач армією генерал-майор Михайло Потапов був узятий в полон). Загальні втрати під Києвом склали понад 700 тисяч осіб – більша частина полоненими⁵³.

З трьох військових періодів інтервенції найбільш безнадійним і критичним для Радянського Союзу вважається перший. За 2 тижні була розбита тримільйонна Червона Армія Західного театру військових дій, за 35 днів – Північно-західна, за 2,5 місяці – Південно-Західна.

Причини поразенської ситуації носили об'єктивний і суб'єктивний характер. Незалежними від зовнішньої і внутрішньої політики СРСР вважають:

* його міжнародну ізоляцію;

⁵³ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1041 – 1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994.

* потужну матеріальну базу Німеччини, в 2,5 рази перевершує радянську;

* високі витрати німців на військові потреби;

* досвід дворічної війни за участю повітряних і танкових підрозділів;

* наявність військового фашистського блоку (8 країн).

До суб'єктивних причин невдач відносять сталінський тоталітаризм і жорстку централізацію, репресії командного складу, ігнорування донесень розвідки про наступ ворожих військ. Далі:

* неправильне уявлення про оборонну тактику;

* несвоєчасне приведення прикордонних військ в повну боєготовність;

* зволікання з перебудовою оборонно-промислових підприємств та переоснащенням армії;

* відсутність сучасної військової доктрини;

* розгубленість верховного командування;

* незрозумілість команд на виконання плану прикриття⁵⁴.

В результаті до осені 1941 року було розгромлено 100 радянських дивізій, загинуло більше мільйона солдатів і офіцерів, 2 млн. було взято в полон.

Були абсолютно дочиста знищені чотири армії (5-я, 21-я, 26-я, 37-я), 38-я і 40-я армії були розбиті почасти.

Як стверджували офіційні дані гітлерівського командування, які були оголошені в газетах 27 вересня 1941 року, в київському оточенні було захоплено в полон 665 000 солдатів і воєначальників Червоної Армії, взято 3718 гармат і 884 танків.

Західну Україну фашистські війська зайняли в середині липня 1941 року. У серпні-вересні в лапи гітлерівців потрапила і лівобережна Україна. 24 жовтня впав Харків, а до 4 листопада радянські війська окопалися на лінії

⁵⁴ Український народ у Другій світовій війні : навчальний посібник / І.І. Дробот, В.І. Кучер, А.Г. Слюсаренко, П.М. Чернега та [ін.]. – К. : Школяр, 1998. – 238 с. [с. 65]

оборони Балаклія – Артемівськ – Пугачов – Хопри. Більшу частину Донбасу також спіткала доля окупації.

Це були дні руйнувань і грабежу міст і сіл, дні нечуваного знущення над людьми. На окупованій землі німецько-фашистські загарбники знищували все, що було створено її народом за передвоєнні роки. Це була офіційна політика по перетворенню України з її високорозвиненим народним господарством і культурою в Західну колонію, а жителів – в безправних рабів.⁵⁵

Займаючи міста, німецько-фашистське командування тут же видавало наказ про здачу населенням всіх «надлишків» продовольства, підкріплюючи його невиконання розстрілом, шибеницею або газовою камерою. У місті дозволялося мати тільки 24-годинний запас продовольства.

Гітлерівці ввели примусову працю. Остарбайтерів змусили працювати на підприємствах гітлерівських промисловців і аграрного сектора рейху. Умови праці були вкрай важкі. Тривалість робочого дня становила не менше 14 годин на добу. І за каторжну працю робітникам практично нічого не платили. А часом над ними нечувано знущалися.

Фашисти зневажали слов'ян як расу «недорозвинених» людей, принижували їх гідність. У великих містах України, де частково було відновлено маршрутний рух автобусів і трамваїв, користуватися ним могли тільки гітлерівці та їх прислужники з ОУН. Кращі квартали теж були заселені тільки німецько-фашистськими загарбниками. На громадських будівлях рясніли написи: «Тільки для німців», «українцям вхід заборонено» тощо⁵⁶.

Гітлерівці спеціально створювали в містах безробіття і голод, а в селах – «очисні» зони. Ввівши каторжний режим, фашисти хотіли спровокувати масове вимирання слов'янського населення. На судовому процесі в Києві в 1946 році генерал-лейтенант Шеєр, начальник поліції і жандармерії по

⁵⁵ 58. Слободинський Д.К. Порятунком євреїв українцями у роки Другої світової війни : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Д.К. Слободинський – Київ, 2015. – 234 с.

⁵⁶ Тішин О.В. Новітня українська історіографія нацистського окупаційного режиму на території Південно-східних областей України / О.В. Тішин. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 221–228. [с. 223]

Київській області в 1942-1943 рр., свідчив, як керівники фашистської Німеччини поставили перед усіма німецькими військами завдання окупації України: нещадно знищувати українське населення, щоб звільнити територію для майбутнього переселення сюди «расово чистих» німців.

Сталіну до останнього моменту не хотілось віддавати Київ, принаймні, якщо довіряти мемуарам Георгія Жукова, він попереджав Головнокомандуючого про те, що Київ потрібно було покинути ще 29 липня.

Особливе місце в гітлерівських планах знищення займав Київ. 19 серпня 1941 року Йозеф Геббельс записав у щоденнику, що фюрер «збирається навіть не брати Петербург і Київ силою зброї, а заморити голодом». Згадка «матері міст руських» в одному ряду з Ленінградом, як вище ми бачили у Герінга, симптоматично: двом мегаполісам, як і Москві, готувалася однакова доля. Це підтверджує запис Франца Гальдера, який зафіксував наміри нацистського диктатора за день до Геббельса: «Київ буде перетворений на попіл і руїни».

Згодом нацистський міністр пропаганди пояснював хід думок свого вождя: «Фюрер завжди дотримувався тієї точки зору, що не слід брати великі радянські міста. Від цього ніяких практичних переваг, тільки вішати на себе скупчення жінок і дітей, за чие прожиток і забезпечення доводиться брати відповідальність. Тієї ж точки зору він дотримувався щодо Ленінграда і Москви, а також Києва; на жаль, війська все-таки взяли Київ, в основному тому що штаби хотіли отримати місця для розквартирування».⁵⁷

Отже, у випадку з Києвом Гітлер пішов на компроміс, і окупаційні війська зіткнулися з 500-тисячним населенням, доля якого була вирішена на нараді штабу "Ост" в дусі попередніх директив. 16 вересня Герінг, Бакке та інші чиновники погодилися з тим, що на "окупованих землях слід керуватися принципом, згідно з яким належне харчування отримуватимуть тільки ті, хто працює на нас". Враховуючи, що багато установ, наприклад, магазини, бібліотеки, значне число лікарень, інститутів і училищ, були закриті, сотні

⁵⁷ Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 рр. / Т.С. Першина – К. : Наукова думка, 1985. – 170 с. [с. 92]

тисяч людей виявилися кинуті напризволяще. Влаштуватися на роботу до німців (навіть при великому бажанні) могла тільки частина з них, та й то, як правило, в якості прислуги – сторожем, посудомийкою, куховаркою. Для таких працівників рекомендувався тижневий пайок в 1500 грамів хліба, 2000 грамів картоплі і 35 грамів сала. Однак це були не обов'язкові показники, а – як зазначає історик Карел Беркгоф — «програма-максимум», з якою при певних застереженнях німці могли погодитися в якомусь майбутньому.

Втрати української столиці, і перш за все Червоної Армії, були б набагато меншими, якби своєчасно було прийнято рішення про відхід військ. Проте саме довгочасна оборона Києва застопорила просування німецьких сил на 70 діб, що стало одним з чинників, які подіяли на крах блицкригу, що додало часу на підготовку до оборони Москви.⁵⁸

Тобто, як ми розуміємо, для початку реалізації плану одним з головних стратегічних завдань вермахту було взяття Києва, захоплення і поневолення України. До липня 1942 року вся українська територія була під владою нацистів. На перших порах багато сприйняли німців, як визволителів від сталінського тоталітарного режиму. Однак жорстока окупаційна політика, економічна експлуатація, репресії, терор, масові розстріли, нестача продовольства, соціальні та політичні обмеження призвели до швидкого розчарування в нових визволителях і наростання опору.

Захоплюючи великі міста, гітлерівці організовували гетто і конвеєри смерті для євреїв та інших соціально-етнічних груп, названий як Голокост. Наймасштабніша і кровопролитна акція сталася в Києві, в урочищі Бабин Яр. Жертвами Голокосту стали понад 30 тис. євреїв, розстріляних протягом 2-х днів (29-30.09.1941). Потім там вбивали росіян, українців, циган, душевнохворих людей різних національностей (близько 100 тис.). Всього за період німецько-радянської війни «ескадрони смерті» організували на

⁵⁸ Маркарян А. Шана живих до вічно живих / А. Маркарян. // Камуфляж. – 2007. – №11. – С. 19.

території України сотні таборів і гетто, і знищили понад півтора мільйона мирних жителів.

Спільним для всіх міст Росії, України і Білорусії, що потрапили під владу нацистів, був принцип негайної реквізиції продовольства зі складів і з магазинів, згідно «стратегії голоду» Г. Бакке. Місцеве населення відразу ж позбавлялося можливості просто купити продукти. Німці вводили розподіл їжі, але тільки для тих, хто влаштувався до них на службу, і це був більш ніж скромний пайок, не завжди відпускався в повному обсязі; ті ж, хто залишився без місця, виявлялися надані самі собі. Добути їжу люди могли переважно натуральним обміном промислових товарів на їжу – як правило, в селі. Причому в деяких регіонах, наприклад, в Києві і Харкові, загарбники регулювали цей процес: вони могли перекрити привоз їжі в місто, віднімаючи продукти навіть у тих, хто тільки що виміняв їх в селі. Це блискавично посилювало голод і кількість його жертв.

Однією з можливостей вижити для місцевих ставали ринки, але, по-перше, ціни там були захмарні, по-друге, базари працювали не скрізь. Заборона на базарну торгівлю вводилася на деякий час у Києві та Рівному. У Києві за наказом майора Берндта в Рівному були негайно закриті базари, і вийшов наказ заборонити приватним особам підвезення продуктів до міста і перевести все населення виключно на постачання за картковою системою. У відповідь на це представники міської управи (української) повідомили, що це означатиме негайний голод всього чотирьохсоттисячного населення Києва, але через місяць наказ набув чинності. Це мало для населення Києва найбільш згубні наслідки. Таким продуманим чином завойовники не тільки поповнювали власні запаси, але ще і виробляли відбраковування, по-перше, найслабших і хворих, які розцінювалися як «зайві їдці»; по-друге, тих, хто був налаштований вороже по відношенню до них.⁵⁹

⁵⁹ Тішин О.В. Новітня українська історіографія нацистського окупаційного режиму на території Південно-східних областей України / О.В. Тішин. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 221–228.

У проведенні цієї Політики Гітлер і Герінг знайшли гарячу підтримку командувача групою армій «Південь» Герда фон Рундштедта, який повністю схвалив план голоду: «Ми повинні будемо знищити щонайменше одну третину населення приєднаних територій. Найкращий спосіб для досягнення цієї мети – недоїдання».

Группенфюрер СС Фріц Заукель, який відвідав окупований Київ восени 1941 року, всюди чув розмови співвітчизників, що десять, а може і двадцять мільйонів місцевих мирних жителів повинні померти від голоду. І це не випадково: хоча директиви Бакке і говорили про продовольчу блокаду споживаючих областей, але вилучалися-то ці ресурси з чорнозем'я, і пробуксовка «Барбаросси» вимагала все більшого і більшого грабежу – звичайно, без урахування потреб місцевого населення.

У пошуку продовольства велика частина населення була надана сама собі. Кияни збирали каштани, ловили кішок і птахів, а також рибу в Дніпрі. Шанс на виживання давав обмін або покупка продуктів за нечуваними цінами. Це можна було зробити або на ринку, де господарювали спекулянти, або в селах. Останнє, однак, було пов'язане з небезпекою: перспектива повернутися додому після комендантської години загрожувала розстрілом. Але головне, з листопада поліція почала блокувати провезення і навіть пронос продовольства з села в місто.⁶⁰

Хліб, згадуваний в розвідному заведенні, пекли за рецептурою, затвердженій нацистським Міністерством продовольства. Живу участь в її затвердженні брав все той же Герберт Бакке. Як говорилося на одному з осінніх обговорень з його участю, «досліди з виробництва особливо виготовленого хліба для «росіян» (Russenbrot) показали, що найвигідніша суміш для нього виходить такий: 50% житнього шроту (висівки, що залишаються при помелі жита, часто використовується як компонент комбікорму), 20% бурякового жому (відходи бурякоцукрової промисловості,

⁶⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні./ В.Косик – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 658 с. [с. 351].

які використовуються на корм худобі), 20% целюлозного борошна, 10% меленої соломи або листя». Цей ерзац хліба, що відображає ставлення окупантів до місцевого населення як до худоби, був вкрай несмачним і просто шкідливим для організму. Взимку 1941/42 епідемія голодного тифу охопила Донбас, Дніпропетровськ і Кривий Ріг. Тим часом доступ до медичного обслуговування за указом рейхскомісара Коха від 1 березня 1942 року мали тільки особи, які працювали на рейх, причому найчастіше воно було платним: так, ціна звичайної перев'язки доходила до 40 карбованців. Ситуацію погіршували і каральні дії відомств Гімmlера по відношенню до хворих. СД знищувала хворих прямо в лікарнях, а ті, хто встигав сховатися, тільки сприяли поширенню інфекційних захворювань. У Меморандумі штабу «Ост» в червні 1942 року пролунав кривавий евфемізм: «щодо населення України краще не евакуація, а заміна».⁶¹

Після провалу блицкригу в Києві голод став використовуватися не тільки як засіб знищення. Тепер він перетворився ще й на інструмент вербування робочої сили для відправки до Німеччини. Пропагандистські листівки натякали киянам, що на Німеччині їх чекає сите і задоволене життя.

Взимку 1942 року в окупованій німцями УРСР стартували німецькі трудові Набори східних робітників. Для роботи в Німеччину мобілізувалося працездатне населення від 16 до 50 років. Спочатку мобілізація мала добровільний характер, зі спеціалізацією за професіями. Далі вивезення остарбайтерів (працівникам нашивали на одяг блакитний прямокутник з літерами OST) стало примусовим. Почався грубий терор, масові облави. За роки війни зі східних окупованих територій було депортовано понад мільйон людей.⁶²

⁶¹ Нінювський В. Міжнародний воєнний трибунал про Україну / Алберта, Канада, 1989, 246 с. [с. 196].

⁶² Кот С. Війна і культура / С.Кот // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 26 травня – 1 червня

2.2 Реалізація «стратегії голоду» в Харкові

Розвиваючи свій успіх після взяття Києва, ворог блискавично приблизився до Харкова. Під час боїв останніх днів вересня 1941 р. німецько-фашистські сили групи армій «Південь» (командуючий генерал-фельдмаршал Г. фон Рундштедт) у складі 6-ї і 17-ї німецьких армій зробили спробу прорватися до Харкова на правому фланзі і в середині смуги 38-ї армії (командуючий генерал-майор В. Циганов) Південно-Західного фронту. Не досягнувши успіху в центрі смуги 38-ї армії, противник переніс свої зусилля на її стик з 6-ю армією, яку очолював генерал-майор Р. Малиновський⁶³.

Вранці 4 жовтня 1941 року чотири німецькі піхотні дивізії атакували сусідні фланги 38-ї та 6-ї радянських армій. Умілими діями частини Червоної Армії не тільки відбили удар противника, а й вибили його на цій ділянці з меж Харківської області. Наступний удар по 38-й армії німецькі частини завдали вже на її правому фланзі, і тут їм, нарешті, вдалося домогтися успіху. Противник скористався проривом своїх військ уздовж річки Мерли і, нависаючи ними з півночі над правим флангом 38-ї армії, спробував охопити його.

15 жовтня за вказівкою командувача фронтом був зроблений контрудар військ суміжних флангів 38-ї і 21-ї армій на Богодухівському напрямку. З'єднанні частини 38-ї армії завдали удару на Мурафу, а 21-й – в напрямку Краснокутська, ще раніше залишеного ними, в результаті запеклих боїв радянські війська оволоділи Мурафою і рядом інших населених пунктів, але під новим натиском противника були змушені знову залишити їх. Наступного дня війська Південно-Західного фронту виводилися на лінію Богодухів—західніше Валки – Старовірівка, що практично збігалось із заздалегідь підготовленим першим Харківським оборонним кордоном. Проте вже 17 жовтня вони отримали наказ відійти на більш вигідні оборонні рубежі.

⁶³ Бутенко В.І., Зіновкін В.Я., Пальчик В.Г., Касьянова О.О. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Х.: РВП "Оригінал", 1992.

16 вересня 1941 року, коли стало остаточно ясно, що основні сили Південно-Західного фронту опинилися в влаштованому для них німцями Київському котлі, Державний комітет оборони СРСР затвердив постанови № 681 "про евакуацію підприємств Харкова і Харківської області" і № 685 "про евакуацію жінок і дітей з Харкова". Через два тижні почалося вивезення сільгосптехніки, поголів'я худоби та зібраного врожаю.

До 20 жовтня практично всі харківські підприємства вивезли на схід. Для навантаження в ешелони використовувався навіть міський трамвай-трамвайні колії проклали на території підприємств. Всього на схід 320-ма ешелонами відправили понад 70 заводів, в тому числі робили «тридцятьчетверки» і танкові дизелі заводи № 183 і № 75.

Що не вдалося вивезти, підірвали.

21 жовтня німецькі війська здійснили черговий наступ на харківському напрямку. Прорвавши оборону радянських військ, вони кинулися з півночі на Дергачі і Олексіївське шосе, а з північного заходу – на Куряж, щоб захопити Холодну Гору, яка височиться над Харківом. Тим часом відходили з боями з'єднання і частини 38-ї армії відірвалися, нарешті, від противника і окопалися в передмістях міста. Командування армії мало завдання утримати Харків до 23 жовтня, забезпечивши завершення евакуації населення і заводів. Надалі належало відвести війська на схід, за річку Сіверський Донець, що диктувалося зазначенням Ставки на необхідність скорочення лінії фронту і виведення частини сил з бою для створення резервів.

До ранку 23 жовтня становище захисників міста суттєво погіршилося. Німці почали обстріл Харкова з 300 артилерійських гармат. Над центром і околицями майже безперервно висіла Авіація противника. Групами по 9-18 літаків вона запекло бомбила місто. До першої години ночі 25 жовтня радянські війська залишили Харків. Але ще майже добу тривали бої північніше міста і на його східній і південно-східній околицях. Потім за

наказом фронту 38—а армія, відірвавшись від противника, відійшла на рубіж Єфремівка – Річка Великий Бурлук – Сухий Яр, де і зайняла оборону.⁶⁴

За даними радянського командування, в ході операції по захопленню Харкова німці втратили понад 25 тис. вбитими і пораненими, близько 140 танків і бронемашин, до 100 гармат і мінометів. Харків також було повністю окуповано.

У всій Другій світовій війні навряд чи якимось окуповане німцями місто страждало від голоду в такій же мірі, як Східноукраїнський Харків. Перш за все в 1941/42 роках його жителі стали жертвою концепції грабіжницької війни, яку керівництво рейху вигадало спеціально для походу проти Радянського Союзу. Операція «Барбаросса» перетворилася на продовольчу війну, кінцевою метою якої було покращення власного (продовольчого) постачання за рахунок ворога та його населення. При цьому воно абсолютно свідомо погоджувалася з тим, що це спричинить за собою мільйони голодних смертей серед радянського цивільного населення. І навіть якщо надзвичайно важка ситуація в Харкові була обумовлена багатьма факторами – вирішальну роль зіграла німецька «стратегія голоду».

Харків перебував під німецьким військовим управлінням з 24 жовтня 1941 року. У цій фазі місто знаходилося в армійському районі німецької 6-ї армії, яка згодом отримала трагічну популярність в результаті загибелі під Сталінградом в 1942/43 роках. Однак менш відомо те, що роком раніше ця сама армія влаштувала на окупованих територіях масштабний голод і смерть цивільного населення. Підсумовуючи її діяльність, щодо 6-ї армії в 1941/42 роках можна, безсумнівно, говорити про радикалізацію стратегії продовольчого постачання за рахунок окупованих територій. Головнокомандувач Вальтер фон Райхенау відрізнявся набагато сильнішою готовністю до радикальної окупаційної політики, ніж більшість інших німецьких воєначальників. Відповідними наказами він задав в ній нові

⁶⁴ Трубайчук А. Друга світова війна: коротка історія. – К., 1995.

стандарти. Перекоаний у великому значенні східного походу як «економічної війни великих масштабів», він наказав проводити на підпорядкованій йому території радикальну політику експлуатації без будь-якої оглядки на що знаходилося в тяжкому становищі цивільне населення. Щоб «полегшити тягар тиску на продовольчу економіку Батьківщини», військам наказувалося звільнитися від необхідності продовольчого постачання з тилу, за винятком деяких нечисленних продуктів і смакових товарів, не наявних на окупованій території. Продовольче постачання місцевого цивільного населення і військовополонених з польових кухонь вермахту – за винятком тих, хто працював на війська – було не просто заборонено, а й трактувалося як «помилковий гуманізм».⁶⁵

Для німецької окупації Харкова (який перебував у «військовій зоні» і не був підвідомчий Еріху Коху) були характерні наступні моменти:

- найсильніший голод серед цивільного населення, особливо в першу зиму окупації;
- терор, особливо проти людей, яких підозрювали у прорадянських настроях;
- винищення євреїв;
- терпимість до «чорного ринку», на якому дуже активно діяли німецькі солдати;
- повне небажання німецької влади заохочувати будь-які українські націоналістичні рухи і в той же час прагнення посіяти ворожнечу між українцями і росіянами;
- викорінення російського та Українського культурного життя та скасування будь-якої освіти (крім кількох початкових шкіл);

⁶⁵ Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 рр. / Т.С. Першина – К. : Наукова думка, 1985. – 170 с.

- відоме заохочення кустарів і крамарів, але лише дуже мляві спроби німецьких ділових кіл відновити Харків в якості великого промислового центру;
- прагнення частини української дрібної буржуазії (типу кустарів і крамарів) всіма силами пристосуватися до важких умов, а головне вижити;
- надзвичайне невдоволення німцями через масове відправлення молоді до Німеччини для рабської праці;
- існування Радянського підпілля і широке поширення антинімецьких настроїв в місті, в першу чергу серед дітей і підлітків, які втратили можливість вчитися⁶⁶.

У перший же день свого приходу до Харкова на будівлі обкому партії німці повісили чоловіка з табличкою «партизан». У наступні дні стратили ще 116 осіб з числа партійних працівників, підпільників і співробітників НКВС. Так само, окупанти розстріляли кілька десятків євреїв.

Для німців Харків був цінний, як важливий залізничний вузол і центр промислового виробництва. Його підприємствам у ворожих планах відводилася особлива роль. Однак німецьке командування виявилось не готовим до того, що місто виявиться повністю паралізованим, і зажадає величезних ресурсів для повернення його до життя.

Як ми з'ясували, ще до початку війни в Східному штабі економічного керівництва (який, як ми з'ясували, був створений заздалегідь) розробили план заходів на окупованих територіях і видали його під умовною назвою «Зелена папка». За цим планом передбачалося, що найближчі чотири роки всі ресурси захоплених територій будуть використовуватися на благо німецької армії і промисловості.

Вже з перших днів окупації Харкова для потреб німецького командування почав роботу ряд підприємств: міський телефон, міжміська

⁶⁶ Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр : дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / А. В. Меляков – Харків, 2002. – 205 с.

АТС, 4 металообробні заводи, 2 чавунно-ливарних заводи, 2 механічних, котельно-зварювальний, ліжковий і пивоварні заводи № 1 і 2, тютюнова фабрика. Крім того, відновили свою роботу фабрики: «Жорж Борман», 6 з 18 текстильних підприємств, «Червоний хімік», «Теже» і три миловарні фабрики.

Все це забезпечувалося створенням органів військового управління, так як Харків залишався прифронтовим містом.⁶⁷

Наказ про створення фельдкомендатури 787, який очолив Ервін Фіров, видали напередодні захоплення міста – 23 жовтня. Обов'язки комендатури визначили в розпорядженні командування 55-го армійського корпусу від 23 жовтня 1941 року: «якнайшвидше приборкання Харкова за сприянням військ 55-го корпусу; негайна організація і охорона міської управи на чолі з бургомістром; організація Української допоміжної поліції; підтримання порядку в місті; створення житлового фонду для офіцерів і солдатів німецької армії; опікування над соціально-культурними закладами для німецьких бійців (солдатські будинки, кіно, театри, лазні, пральні тощо); введення в дію виробництв з ціллю забезпечення німецьких потреб; підтримання доброго стану доріг і регулювання руху; Створення і нагляд над концентраційними; повітряна та протипожежна безпека».

У завдання коменданта також входило видання наказів і розпоряджень українському управлінню Харкова і контроль їх виконання. Щоб розвантажити підрозділи 6-ї армії та 55-го армійського корпусу, у виконанні охоронних функцій, у місті ще на початку окупації створили три орткомендатури – «Норд», «Зюйд» та «Вест». Пізніше створили ще орткомендатуру «Нова Баварія».⁶⁸

У зв'язку з віддаленням з часом фронту і утворенням Харківського тилового району 6-ї армії під № 585 3 грудня 1941 року Харків передали у відання штабу коменданта тилового армійського району генерал-лейтенанта

⁶⁷ Скоробогатов А.В. Розбудова німецьких органів влади на початку окупації Харкова // Вісн. Харк. ун-ту. – 2003. – № 603. – Історія України. – Вип. 6. – С. 154 – 160.

⁶⁸ Там же.

фон Путткамера. Протягом наступних шести тижнів по 9 лютого 1942 року комендант тилового армійського району одночасно був і комендантом міста.

Поліцейські функції в місті виконувала поліція порядку, яка укладалася, відповідно до Указу від 26 червня 1936 року, з шуцполіції, жандармерії, поліції пожежної охорони та інших підрозділів. Вона виконувала різні завдання від патрульної служби на місцях, до використання на фронті при особливо критичних обставинах. Її задача полягала в забезпеченні безпеки окупованих районів.

Але, навіть визначних окупаційних сил не вистачало для наведення порядку в місті, тому нова влада притягувала до служби в поліції харків'ян.

На Україні вже з перших днів окупації створювалася українська міліція, але з часом, вона ставала все менш керованою і переставала підкорятися німецькій окупаційній владі. Замість виконання своїх прямих обов'язків її керівництво займалося проблемами розбудови української державності та місцевого самоврядування. Такий розвиток подій окупаційну владу не влаштовував.

Зважаючи на немалу нужду в спеціальних поліцейських силах і неприйнятність існування некерованої місцевої міліції, рейхсфюрер СС і шеф німецької поліції Генріх Гіммлер 6 листопада 1941 року підписав наказ про організацію спеціальних поліцейських сил з місцевих жителів, або наказ про так званий «шуцманшафт». Відповідно до нього на Україні 18 листопада 1941 року набуло чинності розпорядження про розпуск непідконтрольної української міліції і створення «шуцманшафта».

Незважаючи на всі звірства гітлерівців, у Харкові, як і в інших містах, перебували ті, хто підтримував окупантів. У грудні 1941 року українська поліція організувала в Харкові кілька маршів з оркестром і виконанням націоналістичних пісень, проте широкої підтримки ОУН у місті не знайшла.

Більше того, згодом Харківська окупаційна влада репресувала більшість членів ОУН.⁶⁹

Коли німці вперше прийшли до Харкова, група українських націоналістів відкрила газету під назвою «Нова Україна». Якийсь час німці протегували цим людям, але через два місяці самі розстріляли кількох членів редколегії. Тим, хто залишився в живих, німці ясно дали зрозуміти, що господарі тепер вони. Українські інтелігенти, що випускали газету «Нова Україна», незабаром теж зрозуміли, що вони самі себе обманюють; останньою краплею з'явився для них момент, коли німці в березні 1942 р. наказали їм зняти з першої сторінки газети тризуб, символ української автономії або Незалежності. З початку 1942 р., коли німці стали розглядати Україну насамперед як джерело рабської праці, не могло вже залишатися ніяких сумнівів в тому, яку політику вони будуть проводити на Україні.

Вони вселяли це тисячами способів; так, наприклад, всі вивіски і назви вулиць були написані зверху по-німецьки і тільки внизу (та й то не завжди) по-українськи. Хоча в театрі ставилася Українська оперета, програми друкувалися тільки німецькою мовою. Професор Харківського технічного інституту Крамаренко, який став начальником управи одного з районів Харкова, спочатку вів активну агітацію на користь німців; він виступав з промовами, в яких пропагував ідею розвитку «української національної самосвідомості». Коли ж він і його друзі переконалися, що німці не зацікавлені в незалежності або автономії України, вони збунтувалися, після чого окупанти вигнали Крамаренка з його поста і незабаром розстріляли.

Сформовані, але некеровані харківські поліцейські підрозділи в травні 1942 року перекинули на напрямок Ізюм – Красноград для ліквідації прориву Червоної Армії, а згодом їх перевели на Сталінградський напрямок⁷⁰.

Для німецької армії Україна була колонією, де становище підлітків-українців було схоже на становище арабських хлопчаків в Алжирі в розпал

⁶⁹ Костюк О. У Харкові в час війни // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985.

⁷⁰ Там же.

французького колоніалізму. Наймолодші, кому радянська влада дала найбільше, були і самими фанатичними ворогами німців, та не можна було не рахуватися і з тим, що мільйони українців залишалися на «іншій» стороні, борючись в лавах Червоної Армії або працюючи в радянській військовій промисловості. Але для німецьких солдатів Харків був чимось на зразок столиці, і багатьом з них жилося тут дуже непогано. Театри відвідували головним чином німці, і в програмах це враховувалося. У театрах ставили Віденську оперету, оперу («Аїду» і «Дон-Кіхота»), часто влаштовували «великі концерти з творів Вагнера». Більшість артистів були німцями чи австрійцями. У місті було безліч ресторанів, кафе і будинків терпимості; німці їхали до Харкова цілими сім'ями, щоб відкрити якусь «справу». Декому з місцевих жителів також вдалося отримати патенти на відкриття лавок і кіосків, а кілька ділків завели в різних районах міста ресторани і нічні клуби. Окупація мала, звичайно, своїх спекулянтів, і не всі вони були німцями.

З урахуванням систематичних руйнувань промисловості і сільського господарства, а також проблем з постачанням з боку Німеччини, що підсилювалися, у командування 6-ї армії виявляється велика нещадність в покритті власних потреб постачання, ніж в області дії інших армій. Видані командуванням групи армій Південь директиви здійснювалися в районі Харкова найрішучішим чином. Сільські громади змусили до укладення договорів поставки, за якими вони були зобов'язані постачати німецьким військам продовольство у великих кількостях. З відомства квартирмейстера послідувала чітка вказівка: «потреби населення відсунути в сторону, потреби військ при будь-яких обставинах на першому місці».⁷¹ У деяких місцях німці навіть погрожували вбивати по 100 жителів, якщо норми поставок не будуть виконані. Поки більша частина населення страждала від голоду, армія годувала своїх коней цінним зерном.

⁷¹ Україна в концепції воєнно-політичної стратегії нацистської Німеччини. / Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століття: монографія / [Наук. ред. д.і.н., доцента Салати О.О.]. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 250 с. [с. 198].

Здійснення концепції грабіжницької війни увінчалось наказом армії від 26 жовтня 1941 року. Для створення запасів на зиму Харків і околиці були розділені на «постачальні зони» і віддані окремим підрозділам для «самозабезпечення». Таким чином, відбулася відмова від принципу організованих реквізицій і від контролю з боку представників господарської команди «Харків», в чий компетенції взагалі-то знаходилися економічні потреби. Тепер армія фактично отримала мандат на самовільне розкрадання. Місцеве населення, включаючи жінок і дітей, за допомогою використання його робочої сили змусили допомагати цьому обгладиванню власного народного господарства. В іншому випадку йому загрожували колективними репресіями.

Як результат: у найважливіших продовольчих секторах – по зерну і м'ясу – 6-а армія повністю забезпечувалася з окупованих територій, а за допомогою акції по збору припасів на зиму набрала повні склади. Постачальні зони прийшли в найсильніше запустіння. Так що господарська команда «Харків», зацікавлена в збереженні довгострокових можливостей економічної експлуатації території, висловила критику з приводу неприборканих дій військових. На відміну від інших районів, тут господарська команда намагалася вгамувати завзяття армійського керівництва, яке повністю відкрило шлях реквізиціям. Експерти справедливо вказували на те, що потреби військ частково цілком можна покрити за рахунок резервів з тилових районів. Але замість того, щоб направляти їх на фронт, їх відправляли в рейх. А тим часом в регіоні навколо Харкова армійські інстанції розраховувало на приблизно 42-кілометрову «зону повного спустошення» за лінією бойових дій, з якої повністю висмоктали все продовольство.⁷²

Місто Харків займало військове керівництво в плані продовольчого питання ще перед тим, як німецькі війська взагалі його зайняли. Восени 1941

⁷² Тішин О.В. Новітня українська історіографія нацистського окупаційного режиму на території Південно-східних областей України / О.В. Тішин. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 221–228. [с. 227].

року в командуванні спочатку виходили з того, що це велике місто має бути подібно Ленінграду укладений в блокаду і заморений голодом. Якщо навіть Харків – на відміну від Північної метрополії – все-таки був узятий, то це сталося, як показують наступні військові дії, лише з оперативних міркувань. Коли німецькі війська увійшли в місто, то нові господарі знайшли його серйозно зруйнованим. Промислові об'єкти та підприємства були спустошені або демонтовані відступаючими Радами і, як і більша частина продовольства, вивезені в тил. У багатьох сім'ях годувальники стали жертвами чисток у Червоній Армії або були призвані на військову службу. Ці обставини та особливо зростаючі труднощі з продовольчим постачанням решти 450 000 людей були добре відомі німецькій владі.

Однак нова міська комендатура показала себе повністю незацікавленою в долі цивільного населення. Найбільш високопоставлений військовий командир в даній місцевості, командувач 55-м армійським корпусом генерал піхоти Ервін Виров, ще в день перед взяттям міста визначив, як в майбутньому має виглядати управління Харковом. Постачання цивільного населення, не довго думаючи, передали одній із секцій цивільної адміністрації під керівництвом бургомістра, яка евфемістично позначалася як «служба прожитку». Однак без німецької допомоги, перш за все, без виділення продовольства, вона з самого початку була приречена на провал. Але Виров недвозначно заборонив допомогу з боку німецьких органів.⁷³

Таким чином, поведінка окупаційних військ у місті відповідала звичній практиці 6-ї армії. Продовольче становище розташованих у сильно зруйнованому Харкові військових частин було часом важким, але ніколи – безнадійним. Загрозливого здоров'ю голоду розквартировані в Харкові війська ніколи не знали. Недолік в продуктах окупанти без всякого урахування потреб населення покривали за рахунок реквізицій мізерних міських запасів, але

⁷³ Тішин О.В. Новітня українська історіографія нацистського окупаційного режиму на території Південно-східних областей України / О.В. Тішин. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 221–228. [с. 228].

набагато більше за рахунок околиць. При цьому в Харкові практично не вдавалося зберігати у військах дисципліну і змусити солдатів дотримуватися багаторазово повторюваних заборон на грабежі. Подібні крадіжки були повсякденним явищем і каралися – якщо на них взагалі звертали увагу – перший час всього лише одним днем арешту без їжі – занадто м'яка міра, щоб запобігти подібним злочинам. Натомість проступки цивільного населення окупанти карали з усією жорстокістю. З точки зору окупаційної влади публічні повішення були дієвим засобом проти місцевих мародерів або проти втечі городян в німецький тил. Зрештою, самозабезпечення розташованого в Харкові з січня 51-го армійського корпусу працювало так добре, що в березні 1942 року, коли цивільне населення страшно голодувало, раціони солдатів були збільшені, щоб великі запаси продовольства не встигли зіпсуватися⁷⁴.

Таке ж спустошливий вплив на населення, як і відбирання окупаційними військами продуктів харчування, зробило відрізання можливостей самостійного добування їжі. Одним з перших заходів міського коменданта стала майже повна ізоляція міста для цивільного населення – відкритою залишалася тільки можливість втечі за ворожу, тобто радянську лінію фронту. Оскільки більшість жителів на це не наважилася, то місто поступово перетворювалося на свого роду «голодне гетто». З різким обмеженням свободи пересування для переважної більшості населення припинялися так необхідні для самостійного постачання продовольством поїздки в сільську місцевість за продуктами. Тобто, на відміну від окупаційних військ, населення могло покладатися тільки на те, що було в місті. Але ці і так мізерні запаси нові господарі в основному забрали собі. У магазинах і на ринках можна було купити дуже мало товарів. В умовах окупації роздобути харчі харків'яни мали можливість лише на ринках – Благівіщенському, Кінному, Рибному,

⁷⁴ Стельникович С.В. Нацистські колонізаційні проекти в генеральному окрузі Житомир / С.В. Стельникович // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2013. – Vol. 6, Is. 6. – P. 68–73.

Холодногірському, Сумському, Журавлівському, Павлівському та інших⁷⁵. Торгу за гроші тут спершу загалом не велось, всюди домінував бартер: переміняли майже все порою в несподіваних комбінаціях. Згодом з'явилася можливість щось придбати і за гроші, але цінова політика на всі товари перевищувала всі мислимі межі. Максимальними ціни були в січні-лютому 1942 року. В цей період кілограм хліба з жита коштував 220 руб., пшениці — 250, картоплі — 100, цукру — 833 руб. При середній зарплаті 500-600 карбованців на місяць — природно, що при такому положенні справ більшість людей не могло придбати продукти харчування на базарі. Грошей вистачало лише на здобуток макухи або насіння соняшнику. Розгляд руху базарних цін припускає означити чинники, що впливають на їх динаміку. Безперечно, вирішальним поштовхом стрибків цін була обстановка на фронті: максимальніми ціни були в січні 1942 р., спочатку окупації Харкова, і в березні 1943 р., коли німецька армія змогла відбити звільнене радянськими військами місто. Друга за значимістю причина високих цін на товари — хазяйнування спекулянтів на торгах, найбільше на центральних — Сумському та Рибному. найдешевшими ціни були на Холодногірському і Кінному, що пояснювалося прямими поставками провізії із сіл і найменшим впливом перекупників і посередників⁷⁶.

Селяни, які намагалися везти до Харкова залишки врожаю, періодично піддавалися розбійним нападам голодуючих городян і мародерських військ. Те небагато, що досягало чорних ринків, змінювало своїх власників за жахливими цінами, частково в 60 разів проти звичайних. Міське населення поступово бідніло. Зрештою, загальна потреба примушувала людей вживати на перший погляд зовсім неїстівні речі аж до людського м'яса, якою торгували під виглядом свинини. Але, до речі, у голодуючій Харкові випадків усвідомленого людоджерства було мало.

⁷⁵ Скоробогатов А.В. Базари підкупаційного Харкова (1941 – 1943) // Вісн. Харк. ун-ту. – 2002. – № 566. – Історія. – Вип. 34. – С. 276 – 284.

⁷⁶ Там же

Перші рапорти про голод у Харкові з'явилися вже через кілька днів після початку німецької окупації. Через короткий час з'явилися і перші жертви. З урахуванням визнаного необхідним пріоритету німецьких інтересів для більшості німецьких інстанцій голодні смерті серед цивільного населення представлялися вимушено неминучим процесом. Але рідко коли звучали настільки недвозначні слова, що стосувалися долі жителів, як на конференції керівних представників армії і економічного штабу «Ост» в середині листопада 1941 року: оскільки виділити місцевому населенню продовольство не вийде ні з ресурсів тилового постачання, ні з захоплених ресурсів, «то людям, не задіяним в інтересах вермахту, доведеться померти від голоду». Те, що всупереч очікуванням, не сталося ніяких голодних бунтів, було розцінено як свого роду дитяча довірливість місцевих.⁷⁷

Люди почали пухнути, більшість з них від голоду і слабкості втратили можливість пересування. В ці роки звичайною була картина: згорблені фігури містян, що були впряжені в дитячі санчата, на яких вони транспортували мертвих родичів. Дуже часто траплялися випадки, що людям не ставалося сил похоронити померлих або ж елементарно це не було кому зробити.

Оповесні 1942 року в будинках накопичилося немало трупів. За показниками харківської санстанції, 54 % померлих у лютому 1942 році станом на 2 березня не були захороненні. Таких епізодів було чимало і далі. Відомий взірць, коли смерть покійної, що померла від безсилля і голоду в травні 1942 року була зареєстрована аж но в листопаді. Обсяги безхліб'я дуже складно збагнути, тим більше що на сьогоднішній день нема абсолютно точної статистики.⁷⁸

За офіційними документами міської управи Харкова, в 1942 році від голоднечі загинуло 13139 містян, що становило більш половини всіх померлих за цей час.

⁷⁷ Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.О. Іваньков – Київ, 2007. – 17 с.

⁷⁸ Там же

Висновки до другого розділу

Розпочаток війни став несподіваним для Радянського Союзу, що сприяло військовим успіхам Вермахту, але все ж таки блиц-криг втілити в життя в повному об'ємі не вдалося. Але незважаючи на те що радянським військам вдалося порушити плани противника, положення на південній ділянці радянсько-німецького фронту до середини серпня 1941 року склалося критичне. Армії Рундштедта займали позиції по Дніпру на всьому його протязі від Херсона до Києва. Західну Україну фашистські війська зайняли в середині липня 1941 року. У серпні-вересні в лапи гітлерівців потрапила і лівобережна Україна. 24 жовтня впав Харків, а до 4 листопада радянські війська окопалися на лінії оборони Балаклія – Артемівськ – Пугачов – Хопри. Більшу частину Донбасу також спіткала доля окупації. Майже вся територія України в жовтні 1941 року майже вся була окупована.

У всій Другій Світовій Війні навряд чи якийсь окуповане німцями місто страждало від голоду в такій же мірі, як Східноукраїнський Харків. Для німців Харків був цінний, як важливий залізничний вузол і центр промислового виробництва. Його підприємствам у ворожих планах відводилася особлива роль. Однак німецьке командування виявилось не готовим до того, що місто виявиться повністю паралізований, і зажадає величезних ресурсів для повернення його до життя.

Перш за все в 1941/42 роках жителі Харкова стали жертвою концепції грабівницької війни, яку керівництво рейху вигадало спеціально для походу проти Радянського Союзу. Недолік в продуктах окупанти без всякого урахування потреб населення покривали за рахунок реквізицій мізерних міських запасів, але набагато більше за рахунок околиць. При цьому в Харкові практично не вдавалося зберігати у військах дисципліну і змусити солдатів дотримуватися багаторазово повторюваних заборон на грабежі. Перші рапорти про голод у Харкові з'явилися вже через кілька днів після початку німецької окупації. Через короткий час з'явилися і перші жертви. З урахуванням визнаного необхідним пріоритету німецьких інтересів для

більшості німецьких інстанцій голодні смерті серед цивільного населення представлялися вимушено неминучим процесом.

Операція «Барбаросса» перетворилася на продовольчу війну, кінцевою метою якої було покращення власного (продовольчого) постачання за рахунок ворога та його населення. При цьому воно абсолютно свідомо погоджувалася з тим, що це спричинить за собою мільйони голодних смертей серед радянського цивільного населення. І навіть якщо надзвичайно важка ситуація в Харкові була обумовлена багатьма факторами – вирішальну роль зіграла німецька «стратегія голоду».

РОЗДІЛ ІІІ

ВИЖИВАННЯ ТА СМЕРТНІСТЬ ХАРКІВ'ЯН В УМОВАХ ПІДОКУПАЦІЙНОГО ГОЛОДУ

Отже, як ми розуміємо, умови проживання в Харкові були вкрай важкими. Кардинальним питанням в цей час, завдяки реалізації стратегії Бакке, стала страшенна голоднеча, що виникла через повну байдужість воєнної влади до проблем поставок провізії. Населення їло буквально все: лушпиння картоплі, кормові буряки, казеїновий клей. Навкруги міста залишалися неубраними колгоспні поля, наприклад біля тракторного заводу залишилися поля з неприбраною картоплею. Але німці не дозволяли її копати. Від голоду люди поїли всіх собак і майже всіх котів у місті. Почалися рейди містян до сіл на обмін речей на продукти харчування. Брали все, що можна було з'їсти, не тільки пшеницю, жито, картоплю або репу, але й макуху. Але з кожним днем приходилося ходити все далі і далі. Жителі сіл, які були поруч з Харковом, швидко збули все, що могли, тому харків'янам приходилося пішки по морозу з санчатами ходити за 50-70 кілометрів, іноді на такі походи могло піти близько тижня.

Але не кожен міг вирватися за межі міста, отримати аусвайс для виходу з Харкова було нелегко, не кожен був спроможний до таких походів на «мінку». А були і ті, хто відразу лишився усього майна, той був просто приречений на голодну смерть.

Люди використовували кожен можливість, щоб отримати щось їстівне, під час бомбардувань якщо розрушувалась якась із крамниць, бакалій, населення кидалося розкрадати все, що можна було з'їсти або використати для обмінна. Дуже важкі спогади про окупаційні часи зустрічаються у щоденниках простих харків'ян. Наприклад Станислав Олійник згадував, як йому прийшлося вбивати kota, який жив у єврейській сім'ї до окупації. Сім'ю знищили, а самого Олійника переселили до верхнього поверху будинка саме в їх квартиру, коли голод став підступати, він не витримав і вбив kota, хоча по

його словам, він не зміг довести діло до кінця, добивала його жінка. За місяць в Харкові майже не залишилося котів і собак.⁷⁹

І хоча німецька влада намагалася заборонити мародерство, погрожуючи покаранням за пограбування підприємств харчової промисловості, це не завжди допомагало. Страх перед голодом робив людей безрозсудними. Наприклад, коли авіаційна бомба впала на кондитерську фабрику «Жовтень» (яка німцями була перейменована на первісну назву «Жорж Борман»), зруйнував стіну цеху, до фабрики збіглися жителі Залопані, Гончарівки та Нагорного району з ємностями черпати з чана бурякову патоку. Ця патока вберегла багато життів людей під час першої голодної зими.

Але крім боротьби за виживання жителі Харкова мушили пам'ятати про представників нової влади і виконувати вимоги і накази німецьких урядовців. У місті розпочалися масові покарання «порушників» установленого порядку, почастишали повальні облави в людних місцях, особливо на Благовіщенському базарі. На території області було розташовано 22 концентраційних табори для полонених, де царив убивчий режим – мордування голодом, брак медичної допомоги пораненим. Було введено примусову трудову повинність із застосуванням жорсткого режиму. Мешканців Харкова вивозили для роботи до Німеччини. Усього загарбники вивезли 167 тисяч чоловік. Зимою 1941–1942 рр. в місті від безхліб'я загинув не один десяток тисяч осіб. Під час німецької окупації та під час бойових дій Харків було пограбовано та розруйновано.

У відповідь на партизанській рух почалися облави на людей, яких заганяли до газвагенів, і коли подібна машина, набита людьми виїжджала за межі міста, люди вже були мертві. Трупі розвантажували до яруг і присипали землею. Також, після кожного прояву партизанських дій, на вулицях хапали всіх без розбору і відправляли у готель «Інтернаціонал» («Харків»), де їх утримували в якості заручників, та час від часу розстрілювали. Комуністів,

⁷⁹ Скоробогатов А.В. Продовольча політика німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941 – 1942 рр. // Вісн. Харк. ун-ту. – 2005. – № 701. – Історія. – Вип. 37. – С. 73 – 81.

комсомольців і партизан, а іноді і заручників вішали на балконах центральних вулиць, і вони могли висіти від декілька днів до декілька тижнів. Людей розстрілювали просто на вулицях за порушення комендантського часу, особливо це стало нормою під час «другої» окупації.

Німецька влада Третього рейху з метою виконання програми умертвіння «Т-4» створили підрозділ, завданням якого було знищення «непотрібних людей». Так окупувавши місто Харків, німецько-фашистські загарбники зайнялися «чищенням» населення, що залишилося на його території. Спершу були зігнані в бараки в районі Харківського тракторного заводу всі євреї міста, а потім поступово, тих, хто не змерз і не помер від голоду, вивозили до Дробицького яру, де й розстрілювали⁸⁰. Після масового знищення єврейського населення у Дробицькому яру німці взяли за душевнохворих — пацієнтів Українського психоневрологічного інституту (УПНІ), до складу якого на той час входила і Харківська психоневрологічна лікарня, яку в народі називають Сабуровою дачею.⁸¹

В грудні 1941 року німецькі окупанти вивезли 470 пацієнтів Сабурової дачі, які склалися з психічно і неврологічно хворих і навіть хворих на пневмонію співробітниць інституту, в яр, де і стратили, розстріляв з кулемета і автоматів. Разом із психічнохворими було розстріляно декілька червоноармійців. Це місце знаходиться недалеко від розхрестя вулиці Академіка Павлова і проспекту Ювілейного, та станції метро «Барабашова». Така ж доля спіткала і пацієнтів обласної психо-неврологічної лікарні у Стрільчому, де було розстріляно всіх хворих, більш ніж 400 осіб, більшість

⁸⁰ Бежан О.А. Сучасне сприйняття Голокосту : Захід – Схід (огляд літератури) / О.А. Бежан // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна – Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1964. – № 994: Серія: Філологія. Вип.64 . – 2012 . – С.254–260. [с. 259]

⁸¹ Харківський медичний інститут у роки Другої світової війни (1939–1945) // Історія Харківської вищої медичної школи в експозиціях музею історії ХНМУ / В. М. Лісовий, Ж. М. Перцева, В. А. Капустник [та ін.]. – Харків, 2019. – С. 104–126.

яких були харків'яни. Хоча у Стілочому були спроби втечі приречених, але, нажаль, невдалих.⁸²

Точної статистики смертності нажаль немає, в документах часто фігурують різні цифри. Не існує ніяких демографічних таблиць, або істотних досліджень. Інформація дуже часто відрізняється, якщо не приймати офіційну німецьку статистику, то і неофіційній інформації особливої довіри немає. Але як ми вже зазначали, до війни в Харкові жило 900 тисяч осіб, але коли війна покотилася по Україні і з заходу почали стікатися біженці, населення міста відразу збільшилося до 1200-1300 тисяч осіб. Пізніше, в жовтні 1941 р., коли стали наближатися німці, почалася спішна евакуація Харкова. Більшість великих заводів, включаючи і величезний Тракторний завод майже з усіма його робітниками, було більш-менш успішно евакуйовано. До моменту приходу німців в місті залишалось близько 700 тисяч осіб. Якщо же взяти до уваги всю область, то усього за період окупації німецькими загарбниками було знищено 280 тисяч цивільних жителів Харківщини.

Після звільнення міста населення Харкова становило за різними даними від 190 до 270 тисяч осіб (з більш ніж мільйонного у вересні 1941 року), що зуміли пережити окупацію і голод.

Навіть за офіційними, тобто заниженими, даними Харківської міської управи тільки в 1942 році, як ми зазначали вище, від голоду померли понад 13 тисяч харків'ян. Згідно з їх даними тільки з середини грудня 1941 року по кінець вересня 1942 року, тобто за 9,5 місяців німецької окупації, 11918 осіб померло тільки від голодної дистрофії. Це 60% від загальної смертності за даний період (19984 особи)⁸³.

Хоча у деяких роботах у статистиці жертв у місті має дещо інший вигляд: 100 тисяч страчених і закатованих (розстріл, повішання, тортури) ; 110

⁸² Пелешук Є. Звірства і злочинства німецько-фашистських загарбників на Харківщині // Друкарня Державного Видавництва сільськогосподарської літератури УРСР "Комуніст" Харків. 1944. http://dalizovut.narod.ru/okkup/sb_docum.htm

⁸³ Харківський медичний інститут у роки Другої світової війни (1939–1945) // Історія Харківської вищої медичної школи в експозиціях музею історії ХНМУ / В. М. Лісовий, Ж. М. Перцева, В. А. Капустник

– 120 тисяч загинувших в наслідок голоднечі; 110 тисяч примусом вивезених на роботи у Німеччину. Тому результат становить 330 тис. осіб. Але з показників трьох німецьких переписів населення виходить, що в грудні 1941 р. кількість людності була близько 456 тис. осіб, а в липні 1943 р. – 230 тисяч., за їх даними людські втрати становили 226 тисяч осіб. Якщо прийняти до відома події навколо підкорення та звільнення міста в жовтні 1941 та серпні 1943 р., то і в цьому випадку втрати населення Харкова будуть приблизно 250 тис. осіб. Тобто, як ми бачимо, офіційні дані людських втрат міста не відповідають дійсності, вони дещо гіперболізовані. Більш загальним неспростовним свідченням подвоєної данини населення можуть бути демографічні втрати. Довоєнна чисельність жителів міста була досягнута лише наостанку 50-х років, але плоди демографічного удару не були подолані.

Таким чином, як ми розуміємо, що «стратегія голоду» зіграла своє кроваве призначення в ході німецької окупації Харкова та Харківської області, що відображено в високих показниках смертності мирного населення саме від голоду. Скоріше за все в цю цифру додані випадки смерті від «голодного тифу», але причина одна в будь якому випадку.

План по очищенню земель від слов'ян, щоб очистити цю землю для подальшого розвинення Великої Німеччини, було повноцінно втілено, але на щастя не до кінця. Саме для жителів Німеччини «план Бакке» працював до осені 1943 року. Постачання країни продовольством за рахунок перерозподілу потоків з Радянського Союзу призвело до збільшення продовольчих пайків, урізаних на початку військових дій. Однак, таке сите життя тривало недовго. Наступ Червоної Армії поставив хрест на планах Голодомору радянських громадян. Третьому Рейху не вдалося реалізувати свій план в силу нестачі людських ресурсів для забезпечення продовольчої блокади областей і міст СРСР.

Висновки до третього розділу

Отже, як ми розуміємо, умови проживання в Харкові були вкрай важкими. Кардинальним питанням в цей час, завдяки реалізації стратегії Бакке, стала страшенна голоднеча, що виникла через повну байдужість воєнної влади до проблем поставок провізії. Населення їло буквально все: лушпиння картоплі, кормові буряки, казеїновий клей. Люди використовували кожну можливість, щоб отримати щось їстівне, під час бомбардувань якщо розрушувалась якась із крамниць, бакалій, населення кидалося розкрадати все, що можна було з'їсти або використати для обмінна.

Перші рапорти про голод у Харкові з'явилися вже через кілька днів після початку німецької окупації. Через короткий час з'явилися і перші жертви. Люди почали пухнути, більшість з них від голоду і слабкості втратили можливість пересування. Таким чином, як ми розуміємо, що «стратегія голоду» зіграла своє кроваве призначення в ході німецької окупації Харкова та Харківської області, що відображено в високих показниках смертності мирного населення саме від голоду. Скоріше за все в цю цифру додані випадки смерті від «голодного тифу», але причина одна в будь якому випадку.

Більш загальним неспростовним свідченням подвоєної данини населення можуть бути демографічні втрати. Довоєнна чисельність жителів міста була досягнута лише наостанку 50-х років, але плоди демографічного удару не були подолані.

План по очищенню земель від слов'ян, щоб очистити цю землю для подальшого розвинення Великої Німеччини, було повноцінно втілено, але на щастя не до кінця, чому завадив розпочатий наступ Червоної Армії.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Як ми з'ясували, економічний штаб особливого призначення «Ольденбург» розробив особливу стратегію, але з'явилася вона не на пустому місці, ще в 1940 році Бакке відзначав в одній зі своїх доповідей, що кількість «зайвого населення» в Росії обчислюється десятками мільйонів, тому організований голод повинен стати невід'ємною частиною окупаційної кампанії. Прийняття стратегії голоду і його грандіозних жахливих наслідків знімало всі психологічні бар'єри перед будь-якими акціями знищення меншого масштабу. Вона чітко описувала «східні народи» як конкурентів німця по споживанню у ситуації назріваючої продовольчої кризи. У цих умовах ідея прискорити винищення деяких груп тубільного населення, особливо небезпечних або свідомо непотрібних, була цілком природна. Таким чином, думається, що план Бакке міг остаточно зняти всі моральні перешкоди до масового знищення на Сході і спонукати Гітлера і Гімmlера до прийняття «остаточних рішень». Простір європейської частини Союзу, згідно з планом «Ольденбург», окупанти мали намір децентралізувати в економічному відношенні, перетворивши її в аграрно-сировинний придаток Третього рейху; все цінне промислове обладнання вони розраховували відправити до Німеччини, а те, що не могло стати в нагоді на німецьких виробництвах, збиралися знищити.

Отже, саме тоді було детально описано план геноциду, який відверто поєднував міркування економічної цілеспрямованості з агресивними расистськими випадками на адресу білорусів, українців, великоросів, які повинні були стати головними жертвами політики голоду. Регулювання ринку і виділення продуктів для окупованих регіонів повинні були бути виключені, тому що таке виділення означало б, що у німецької адміністрації малися якісь зобов'язання перед населенням. Подібні претензії заздалегідь виключалися.

Верховне командування вермахту брало безпосередню участь у розробці стратегії голоду і, якщо взяти до уваги наріжне питання постачання, було об'єктивно зацікавлено в його прийнятті.

Отже, як ми бачимо, німецьке командування заздалегідь не вважало слов'янські народи повноцінними людьми, тому для них життя другосортного народу не мало іншої цінності, як тільки використовувати їх в якості рабів. А надлишки можна було ліквідувати за допомогою «Стратегії голоду». Командуванню армії була надана інструкція Герберта Бакке, яка мала стати вакциною від жалісті і співчуття до слов'янського населення.

Таким чином, ми можемо зробити висновки, що реалізація «стратегії голоду» була важливою економічною частиною плану «Барбароса».

Розпочаток війни став несподіваним для Радянського Союзу, що сприяло військовим успіхам Вермахту, але все ж таки блиц-криг втілити в життя в повному об'ємі не вдалося, хоча територія України в жовтні 1941 року майже вся була окупована.

У всій Другій Світовій Війні навряд чи якийсь окуповане німцями місто страждало від голоду в такій же мірі, як Східноукраїнський Харків. Перш за все в 1941/42 роках його жителі стали жертвою концепції грабіжницької війни, яку керівництво рейху вигадало спеціально для походу проти Радянського Союзу. Операція «Барбаросса» перетворилася на продовольчу війну, кінцевою метою якої було покращення власного (продовольчого) постачання за рахунок ворога та його населення. При цьому воно абсолютно свідомо погоджувалася з тим, що це спричинить за собою мільйони голодних смертей серед радянського цивільного населення. І навіть якщо надзвичайно важка ситуація в Харкові була обумовлена багатьма факторами – вирішальну роль зіграла німецька «стратегія голоду».

Перші рапорти про голод у Харкові з'явилися вже через кілька днів після початку німецької окупації. Через короткий час з'явилися і перші жертви. Люди почали пухнути, більшість з них від голоду і слабкості втратили можливість пересування.

Таким чином, як ми розуміємо, що «стратегія голоду» зіграла своє криваве призначення в ході німецької окупації Харкова та Харківської області, що відображено в високих показниках смертності мирного населення саме від голоду. Скоріше за все в цю цифру додані випадки смерті від «голодного тифу», але причина одна в будь-якому випадку.

План по очищенню земель від слов'ян, щоб очистити цю землю для подальшого розвинення Великої Німеччини, було повноцінно втілено, але на щастя не до кінця, чому завадив розпочатий наступ Червоної Армії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Батурин С. Українські невірники третього рейху (минуле й сучасність): публіцистична хроніка / С. Батурин, А. Кравченко. – Львів: Кальварія, 2005 – 268 с.
2. Белгородсько-Харківська наступальна операція 1943 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 178–183.
3. Бежан О.А. Сучасне сприйняття Голокосту : Захід – Схід (огляд літератури) / О.А. Бежан // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна – Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1964. – № 994: Серія: Філологія. Вип.64 . – 2012 . – С.254–260.
4. Бондарєв Є.О., Романов С.Г. Боротьба з німецько-нацистською окупацією України в період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. 1996. – № 387: Історія України. – Вип. 1.
5. Бутенко В.І., Зіновкін В.Я., Пальчик В.Г., Касьянова О.О. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Х.: РВП "Оригінал", 1992.
6. Віднянський С. В. Світ після 2 вересня 1945 року (до 70-річчя закінчення Другої світової війни) // Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 4–18.
7. Герус–Бахтіна Н.А. До питання евакуації фольксдойче Півдня України на територію Рейху (кінець 1943–початок 1944рр.) / Н.А. Герус–Бахтіна // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 143–147. Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3
8. Грицак Я. Між двома тоталітаризмами // Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000.
9. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. – К., 1993.
10. Демихівська Д. Бійці без шинелей // Прапор. – 1963. – № 8.

11. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію міст і сіл Полтавщини, Харківщини, Ворошиловградщини та Донеччини, сплюндрованих фашистами у роки війни / Редкол.: Ю. Збанацький (гол.) та ін. – К.: Рад. письменник, 1988.
12. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941 – 1943 рр. // Український засів. – 1993. – Ч. 5(9).
13. Дмитрук К. Безбатченки. – К., 1980.
14. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.О. Іваньков – Київ, 2007. – 17 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К., 1966.
16. Карпов П.К., Степовий В.О. У кублі зрадників. – Х.: Прапор, 1977.
17. Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Є. Калашнікова – Донецьк, 2010. – 19 с.
18. Книга Пам'яті – вірні сини Вітчизни. – Близнюки, 1997.
19. Книга Скорботи України : Харківська область / голов. ред. І. О. Герасимов. – Харків : Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003. Т. 1 : м. Харків (А–Л) / кер. О. Л. Заводний ; ред. А. І. Булгакова. – Харків, 2003. – 496 с.
20. Коваль М.В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. - № 3.
21. Коваль М.В. Український народ у другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). Сучасна концепція // Друга Міжнародний конгрес українців. Львів 22 – 28 серпня 1993. Доп. і повід. У 2 ч. Ч. II. – Львів, 1994.
22. Коваль М.В. Друга світова війна та сьогодні // Український історичний журнал. – 1995. - № 3.
23. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999.

24. Коваль М.В., Медведок П.В. «Фольксдойче» в Україні (1941 – 1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–22.
25. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки / А. Корнієнко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 66–73.
26. Ковач А. Українська визвольна боротьба і "власовщина". – Німеччина, 1958.
27. Козлітін В.Д. Друга світова війна. – Х., 2001.
28. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
29. Косик В. Україна у другій світовій війні.: Зб. док. і мат. – Київ; Париж; Нью-Йорк, Торонто, 1998.
30. Костюк О. У Харкові в час війни // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985.
31. Кот С. Війна і культура / С.Кот // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 26 травня – 1 червня
32. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1974.
33. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час другої світової війни // Історичні есе: у 2-х т. Т. 2. – К., 1994.
34. Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією // На зов Києва. – Торонто; Нью-Йорк, 1985.
35. Маркарян А. Шана живих до вічно живих / А. Маркарян. // Камуфляж. – 2007. – №11. – С. 19.
36. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр : дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / А. В. Меляков – Харків, 2002. – 205 с.
37. Мірошников І.Я. Нескорені харків'яни. – К.: Політвидав України, 1969.
38. Мусієнко О. Україна в завоювницьких планах гітлеризму // Літературна Україна. – 1991. – 27 червня.

- 39.Ніншовський В. Міжнародний воєнний трибунал про Україну / Алберта, Канада, 1989, 246 с.
- 40.Огієнко В. Як голокост став «Голокостом» / В. Огієнко. // Тиждень. – 2013. – <http://tyzhden.ua/History/70765>.
- 41.Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 рр. / Т.С. Першина – К. : Наукова думка, 1985. – 170 с.
- 42.Пелешук Є. Звірства і злодіяння німецько-фашистських загарбників на Харківщині // Друкарня Державного Видавництва сільськогосподарської літератури УРСР "Комуніст" Харків. 1944. http://dalizovut.narod.ru/okkup/sb_docum.htm
- 43.Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Потильчак – Київ, 1999. – 205 с
- 44.Працівники тилу і діти війни – Великій Перемозі : Присвячується 70-й річниці визволення України від фашистських загарбників і 70- й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років / уклад. В. М. Ковальчук. – Харків, 2014. – 564 с.
- 45.Рідний край / За ред. І.Ф. Прокопенка. – Х., 1993.
- 46.Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р.– 1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Салата – Донецьк, 2010. – 36 с
- 47.Сєбта Т. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (194– 1945) / Т. Сєбта // Український археографічний щорічник. – К.: НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2007. – Вип. 12. – С. 306–307.
- 48.Серпухова В.М., Заговора М.В., Трагичні сторінки минулого / НБ ХНМУ, Харків - 2020, с. 14.
- 49.Скоробогатов А.В. Базари підкупаційного Харкова (1941 – 1943) // Вісн. Харк. ун-ту. – 2002. – № 566. – Історія. – Вип. 34. – С. 276 – 284.

- 50.Скоробогатов А.В. Нацистська “стратегія голоду” і її корегування на Харківщині у 1941 р. // Вісн. Харк. ун-ту. – 2006. – № 715. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 93 – 97.
- 51.Скоробогатов А.В. Планування нацистською Німеччиною винищувальної війни проти СРСР // Вісн. Харк. ун-ту. – 2003. – № 594. – Історія. – Вип. 35. – С. 117 – 126.
- 52.Скоробогатов А.В. Продовольча політика німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941 – 1942 рр. // Вісн. Харк. ун-ту. – 2005. – № 701. – Історія. – Вип. 37. – С. 73 – 81.
- 53.Скоробогатов А.В. Промисловість та праця харків’ян в умовах німецької окупації (1941 – 1943) // Зб. наук. праць . Історія та географія / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2002. – Вип. 10. – С. 106 – 111.
54. Скоробогатов А.В. Розбудова німецьких органів влади на початку окупації Харкова // Вісн. Харк. ун-ту. – 2003. – № 603. – Історія України. –Вип. 6. – С. 154 – 160.
- 55.Скоробогатов А.В. Харків проти Й. Хоффмана, або деякі питання історії підкупаційного міста в західній історіографії / А.В. Скоробогатов // Харківський історіографічний збірник. Вип. 5. Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. – Харків: НМЦ “СД”, 2002. – С. 108–118. URI: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/537>
- 56.Скоробогатов А.В. Чи очікували в Україні на німців-визволителів у 1941 р.? // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип.7. – Част.1. – К., 2003. – С. 234 – 243.
- 57.Скоробогатов А.В. Шлюб, діти та жінки у підкупаційному Харкові (1941 – 1943) // Зб. наук. праць. Серія ”Історія та географія”. – Вип. 14 – 15 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2003. – С. 169 – 175.
- 58.Слободинський Д.К. Порятунк євреїв українцями у роки Другої світової війни : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Д.К. Слободинський – Київ, 2015. – 234 с.

- 59.Смирнов А., Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 113-116.
- 60.Старинов И.Г. Операція пройшла успішно // У боях за Харківщину: спогади учасників Великої Вітчизняної війни. – Х., 1968.
- 61.Стельникович С.В. Нацистські колонізаційні проекти в генеральному окрузі Житомир / С.В. Стельникович // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2013. – Vol. 6, Is. 6. – P. 68–73.
- 62.Стратієнко А. Спогади про час німецької окупації Харкова // Березіль. 1998. № 5 – 6.
- 63./ О.В. Тішин. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 221–228.
- 64.Трубайчук А. Друга світова війна: коротка історія. – К., 1995.
- 65.Україна в концепції воєнно-політичної стратегії нацистської Німеччини. / Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століття: монографія / [Наук. ред. д.і.н., доцента Салати О.О.]. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 250 с.
- 66.Український народ у Другій світовій війні : навчальний посібник / І.І. Дробот, В.І. Кучер, А.Г. Слюсаренко, П.М. Чернега та [ін.]. – К. : Школяр, 1998. – 238 с.
- 67.Харківська операція 1942 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 137–146.
- 68.Харківська наступальна операція 1943 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. – Київ : Україна, 2005. – С. 163–170.
- 69.Харківський медичний інститут у роки Другої світової війни (1939–1945) // Історія Харківської вищої медичної школи в експозиціях музею історії ХНМУ / В. М. Лісовий, Ж. М. Перцева, В. А. Капустник [та ін.]. – Харків, 2019. – С. 104–126.

70. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1041 – 1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994.
71. Brandt, R. “Affi davit concerning the sterilization experiments”. NMT1. EC NO-404, The Nuremberg Trials Project. The Harvard Law School Library — Official Website. — URL: <http://nuremberg.law.harvard.edu/documents/93-affidavit-concerning-the-sterilization#p.1>
72. Kay, A. (2011), *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*, New York, Berghahn Books, Oxford, 256 p
73. Madajczyk, C. (1994), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, München; New Providence, Saur, 576 S.

Резюме

У даній дипломній роботі проводиться детальне дослідження і аналіз реалізації стратегії голоду в окупованому Харкові в період з 1941 по 1943 рік. Робота включає комплексний аналіз соціально-політичного контексту окупації та дії окупаційних влад у сфері забезпечення харчової безпеки населення. Основними завданнями дослідження є:

Вивчення причин і передумов, що призвели до розгортання стратегії голоду в Харкові під час окупації.

Аналіз механізмів та методів, використовуваних окупантами для забезпечення контролю над харчовими ресурсами та обмеження доступу населення до їжі.

Вивчення наслідків стратегії голоду на здоров'я та життєві умови мешканців Харкова.

Аналіз відповіді та дій українського населення Харкова на виклики голоду та спроби подолання його наслідків.

Дана робота має важливе значення для більш глибокого розуміння історичних подій того періоду та їх впливу на життя місцевого населення. Результати дослідження можуть стати основою для подальших досліджень, спрямованих на розкриття історичних фактів та формування правильної оцінки та інтерпретації цих подій з погляду сучасної історіографії. Крім того, отримані результати можуть бути використані для підвищення свідомості та освіти суспільства щодо трагедії голоду в Харкові та інших регіонах України.

In this thesis, a detailed study and analysis of the implementation of the famine strategy in occupied Kharkiv in the period from 1941 to 1943 is carried out. The work includes a comprehensive analysis of the socio-political context of the occupation and the actions of the occupation authorities in the area of food security of the population. The main tasks of the research are:

Study of the reasons and prerequisites that led to the deployment of the strategy of hunger in Kharkiv during the occupation.

Analysis of the mechanisms and methods used by the occupiers to ensure control over food resources and limit the population's access to food.

Studying the effects of the famine strategy on the health and living conditions of Kharkiv residents.

Analysis of the responses and actions of the Ukrainian population of Kharkiv to the challenges of famine and attempts to overcome its consequences.

This work is important for a deeper understanding of the historical events of that period and their impact on the life of the local population. The results of the research can become the basis for further research aimed at revealing historical facts and forming a correct assessment and interpretation of these events from the point of view of modern historiography. In addition, the obtained results can be used to raise awareness and educate society about the tragedy of famine in Kharkiv and other regions of Ukraine.